

ONDERZOEKSRAPPORT

'Ik vond de kerk al cool'

KERKENNACHT 2011

Sinds enkele jaren vindt in Nederland rond 21 juni een Kerkennacht plaats. Kerken openen in zo'n nacht hun deuren voor het grote publiek en organiseren allerlei activiteiten om te laten zien wat zij in huis hebben. Het is voor veel mensen

een laagdrempelige gelegenheid om, voor het eerst of opnieuw, een kerk binnen te stappen.

In de Kerkennacht van 2011 zijn enquêteformulieren uitgedeeld aan zowel bezoekers als vrijwilligers die aanwezig waren. Op deze formulieren werden vragen gesteld als 'Wat maakt deze activiteit vooru speciaal?', 'Bij welke activiteit was u [als vrijwilliger] betrokken?'

De ingevulde formulieren zijn geanalyseerd door prof.dr. Henk de Roest. Zijn duiding levert interessante en waardevolle informatie op, die ook zeer goed bruikbaar is bij de voorbereiding op komende Kerkennachten.

ONDERZOEKSRAPPORT

'Ik vond de kerk al cool'

KERKENNACHT 2011

ONDERZOEKSRAPPORT

'Ik vond de kerk al cool'

KERKEN
NACHT 2011

Prof.dr. Henk de Roest

**'Ik vond
de kerk
al cool'**

**KERKEN
NACHT2011**

ONDERZOEKSRAPPORT

‘Ik vond
de kerk
al cool’

KERKEN
NACHT 2011

Prof.dr. Henk de Roest

'Ik vond de kerk al cool'
Onderzoeksrapport Kerkennacht 2011

Auteur:

Prof.dr. Henk de Roest
(Protestantse Theologische Universiteit)
In nauwe samenwerking met dr. Elpine de Boer
(Universiteit Leiden)

Uitgave:

Raad van Kerken in Nederland
Kon. Wilhelminalaan 5
3818 HN Amersfoort
☎ 033-4633844
✉ rvk@raadvankerken.nl
🌐 www.raadvankerken.nl

Boekverzorging: Patrick Staal
www.staalontwerp.nl

Begeleiding van manuscript tot boek:
Taurus Text & Books
www.ttb.nu
info@ttb.nu

Foto's: een aantal fotografen, onder wie Minke Feenstra, Nely van der Weijde, Andreas Wöhle, Friso Kooijman, Ad Alblas, Metha van Vliet en Henk Fikke, leverde op verzoek impressies van de gehouden Kerkennacht.

©2012
Copyright berust bij de auteur

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteurs.

Inhoud

Aanbeveling	7
Inleiding	9
Hoofdstuk 1	
Ontstaan van de Kerkennacht	21
Hoofdstuk 2	
De Kerkennacht 2011: gegevens van de organisatie	47
Hoofdstuk 3	
Onderzoeksresultaten	55
Samenvatting	91
Resultaten	93
Literatuur	99
Bijlagen	101

Aanbeveling

De populariteit van Kerkennachten groeit. Steeds meer kerken, gemeenten en parochies openen hun deuren rond de kortste nacht van het jaar, de nacht van 21 juni. Gelovigen realiseren zich dat het zinvol is het godshuis open te stellen voor het grote publiek om met korte presentaties de bezoekers in de gelegenheid te stellen kennis te nemen van de spiritualiteit, de cultuur en de dienstbaarheid die achter de stenen gevel schuilgaan.

De Kerkennacht is een geschikte manier om in een seculiere omgeving je beschikbaarheid te etaleren als christelijke gemeenschap. Het is zinvol om die openheid aan de dag te leggen juist voor mensen in de buurt. Het zijn immers dezelfde mensen die misschien wel dagelijks datzelfde godshuis passeren en in een kwinkslag van het voorbijgaan zich het bezoek op de kerkennacht nadien herinneren. De Kerkennacht kan op die manier de mensen een verhaal geven bij iets wat anders alleen maar een gebouw blijft met een deur en een paar ramen.

De landelijke Raad van Kerken, de Evangelische Alliantie en de landelijke coördinatiegroep Kerkennacht spreken hun waardering uit voor de voor u liggende studie van de Kerkennacht. De praktische theoloog prof. dr. Henk de Roest, dr. Elpine de Boer en vele vrijwilligers die geholpen hebben, bieden u hierbij een systematische analyse aan van de Kerkennachten die eerder zijn gehouden. Het boek is nuttig voor al die mensen

die zelf meehelpen een nieuwe Kerkennacht op te zetten. Al bladerend en lezend krijg je een goede indruk van aandachtspunten, valkuilen en mogelijkheden, van activiteiten, doelgroepen en bezoekers. De *do's and don'ts* heet dat in goed Engels.

We spreken de hoop en de verwachting uit dat de kwaliteit van de activiteiten zich hierdoor verder zal verbeteren en dat de vele vrijwilligers die zich voor de Kerkennacht inzetten de presentatie van Henk de Roest als een steuntje in de rug zullen ervaren.

Klaas van der Kamp, Raad van Kerken

Bert Kuipers, landelijke coördinatiegroep Kerkennacht

Jan Wessels, Evangelische Alliantie

Inleiding

Voor u ligt een rapport waarin verslag wordt gedaan van een onderzoek naar de landelijke Kerkennacht 2011. Een projectgroep kwam na jaar 2009 voor het eerst bij elkaar om, samen met de Raad van Kerken en de Vereniging van Beraad Grote Steden in juni 2011 een weekend te organiseren waarbij vanaf 17 uur, 's avonds en eventueel ook daadwerkelijk 's nachts, in zoveel mogelijk kerken in Nederland van alles en nog wat te doen zou zijn. Kerken zouden van zich moeten laten horen en hun 'huis' openstellen met een programma met zang, meditatieve vieringen, (leken-)preken, dans, theater, bezinning, ontmoeting, muziek, lekkere hapjes en, zoals het Kerkennachtboekje het later formuleerde, 'een beetje spektakel'. In dezelfde kerk zouden eventueel ook meerdere activiteiten georganiseerd kunnen worden. Ook de internationale en migrantenkerken werden nadrukkelijk uitgenodigd om mee te doen.

In sommige steden, bijvoorbeeld Utrecht, Gouda, Haarlem en Nijmegen, vond de Kerkennacht 2011 plaats op vrijdagavond 24 juni, in andere steden, waaronder Rotterdam, Amsterdam en Den Haag, werd gekozen voor zaterdag 25 juni. In het eerste geval was het een zonnige, warme zomeravond, terwijl het op de tweede avond behoorlijk regende. Op vrijdagavond konden ballonnen in de open lucht worden losgelaten, zaten de terrassen vol, de zaterdagavond was het buiten onaangenaam. Een aantal buitenactiviteiten viel daardoor in het water ...

Impressies

Eén van de twee onderzoekers van dit rapport bezocht de Kerkennacht in Amersfoort. In de regen fietste hij naar het centrum van de stad. Hij was eerst aanwezig in de Sint-Aegtenkapel om een indruk te krijgen van de daar elke derde zondag van de maand plaatsvindende Ruimtevieringen. Hij luisterde daarna naar een Taizékoor op de hoek van de Kortegracht en de Langestraat, ging vervolgens naar de Evangelisch-Lutherse Kerk om een lezing met dia's bij te wonen over een diaconaal project van de Lutherse gemeente in Afrika, kreeg daar koffie met cake aangeboden, fietste aansluitend naar het Onze Lieve Vrouweplein voor een gospelconcert, dat vanwege de regen echter niet live ten gehore kon worden gebracht en hij schoof aansluitend aan bij de stamtafel in Café/Filmhuis De Lieve Vrouw om een impressie van de Kerkennacht te geven voor een Radio 5-programma, dat rechtstreeks vanuit Amersfoort werd uitgezonden. In wat hij voor de radio vertelde, kwamen ook al wat reacties naar voren, die hij zo her en der had genoteerd. Zo had hij bij (het onderdeel van) de Ruimteviering gesproken met een vrouwelijke katholieke pastoraal werker, die hem zeer enthousiast had verteld hoe zij 'al een paar uur' op pad was en meerdere geloofsgemeenschappen had bezocht die zij anders nooit had leren kennen. Bij het diaconale project was hij met twee andere bezoekers onder de indruk geraakt van de moed en creativiteit van de initiatiefnemers. Op het plein ving hij onder de aanwezigen op dat de muziek hen raakte en zelf voelde hij zich met de mensen verbonden. Hij sprak, voor zover de muziek het toeliet, met een collega die getroffen was door de aanwezigheid van een Arabische gemeente bestaande uit ex-moslims en uit 'toetreders', een ander vertelde enthousiast, met de fiets aan de hand, hoe hij deelgenomen had aan een maaltijd en informatiebijeenkomst van de Chinese gemeente, een gemeente waar hij anders nooit naar binnen was gegaan: 'Ik was eigenlijk daar eigenlijk altijd al nieuwsgierig naar, maar ik had geen aanleiding om ernaar toe te gaan en je doet het ook niet zo gauw. Nu kon ik er vrijblijvend zomaar een kijkje nemen. Prachtig!' De onderzoeker

noteerde dat in Amersfoort nagenoeg alle confessies meededen, van Amersfoort-Zuid tot Amersfoort-Vathorst, en dat er in meer dan 30 kerken een aanbod was voor stiltezoekers en feestgangers, voor denkers en doeners, zangers en zoekers.

Ook de organisatie kwam met verslagen (o.a. met aantallen bezoekers en vrijwilligers, waarover later in dit rapport meer) en met impressies. Zo vermeldt het verslag vanuit het Bisdom Rotterdam:

'Met de zes steden Den Haag, Gouda, Leiden, Rijswijk, Rotterdam en Voorburg-Leidschendam was het Bisdom Rotterdam hofleverancier van de eerste landelijke Kerkennacht in het regenachtige weekend van 24-25 juni. (...) Rotterdammers werden in de gelegenheid gesteld om hun religieuze erfstukken te laten taxeren. Een echte klapper zat er helaas niet tussen, maar het was zeker ook geen kitsch! (...) De Kerkennacht is missionair naar buiten toe! Je laat zien wat je als kerk in huis hebt, dat vraagt veel reclame. De stad Rotterdam deed dat op verschillende manieren. Zo reikte boekhandel Selexyz Donner in het weekeinde vóór de kerkenacht duizenden Kerkennachtboekenleggers uit, aan iedere klant één. Wekenlang wapperde op de toren van de Grote of Sint-Laurenskerk een vlag met een afmeting van 7 x 5 meter. Verspreid over de stad stonden grote driehoeksreclameborden. De stad kon er niet meer om heen: Rotterdam doet mee aan de Kerkennacht! Missionair ook naar binnen toe! Het vraagt van de plaatselijke geloofsgemeenschap momenten van bezinning hoe je je naar buiten toe wilt presenteren. Wat wil je laten zien? Wie wil je bereiken? Maar ook: wie zijn je bondgenoten? Voor de Franciscus & Claraparochie lag de uitdaging om samen te werken met de Spaanstalige gemeenschap met wie wij het kerkgebouw en parochiecentrum sinds een jaar delen. We zien elkaar in de wandelgangen, soms botsen we tegen elkaar op, een andere keer groeten we elkaar vriendelijk. Nu moesten we samen een programma bedenken, samen uitvoeren, gebruikmaken van elkaars talenten en elkaars eigenaardigheden accepteren. Zo konden we genieten van

folkloristische dans uit Peru en Latijns-Amerikaanse muziek, ondertussen genietend van een exotisch driegangendiner. De Kerkennacht in de Hildegardiskerk bracht culturen en 'spiritualiteiten', maar vooral vrijwilligers een beetje dichter bij elkaar. We investeerden in een gemeenschappelijke toekomst. We deden dat op z'n Rotterdams: 'Niet lullen, maar poetsen!'

In deze impressies, van een onderzoeker en van een lokale coördinator, zien we terug wat in de landelijke vergaderingen te Amersfoort al was afgesproken. Het zou in principe niet moeten gaan om één kerk waar alle kerken zich gezamenlijk presenteren, maar: zoveel mogelijk kerken en kerkgebouwen, die ieder naar eigen identiteit zichzelf presenteren. Ofschoon ook voor het eerste model is gekozen, onder andere door Breda, hebben de meeste lokale Raden van Kerken besloten het tweede model te volgen, hetgeen hen van meet af aan in een oecumenische stroomversnelling bracht. Zo vermeldt het verslag uit Duiven:

'De Raad van Kerken deed een aanbod om mee te doen aan de beide kerken in Duiven die geen lid van de Raad van Kerken zijn. De Gereformeerde Kerk vrijgemaakt liet weten dit keer (nog) niet mee te doen, maar wenste ons veel zegen. Na lang wachten kwam van de Baptistengemeente bericht dat zij wel mee wilden doen. Zo kwamen we tot drie locaties. Waar de Baptisten hun Kerkennacht zouden houden was nog een tijd lang onzeker. In het overleg werden als mogelijkheden o.a. genoemd: een tent op het grasveld bij de SoW-kapel of een ruimte in het CCOG (waar immers die avond niets te doen was). Maar men koos toch voor de vertrouwde ruimte van de aula van het tweede Candea-gebouw. In ieder van de drie kerken werd een coördinator gevonden, in de kapel zelfs een heel team.'

Door te kiezen voor het tweede model werd het ook mogelijk om, tussen activiteiten en locaties in, een wandeling te maken. In Amsterdam werd het niet alleen aan de bezoekers overgelaten om van kerk naar

kerk te gaan, maar waren ook 'georganiseerde wandelingen' mogelijk. In een verslag van een vrijwilliger lezen we:

'Ruim vóór 19.00 uur was ik aanwezig bij de Oude Lutherse kerk aan het Spui. Ik wilde de sfeer proeven en maakte de opening mee. Goed dat een Amsterdamse wethouder aanwezig wilde zijn en zelf een kerkelijk engagement bleek te hebben (gereformeerd gedoopt en kerkelijk getrouwd in de Amstelkerk). Tussen de opening en het tijdstip acht uur zwierf ik wat rond, sprak enkele bekenden en wachtte af. Het was niet duidelijk hoe ik mijn wandelgroep bijeen zou krijgen en dus ging ik om vijf vóór acht aan degenen die in de kerk zaten maar eens vragen of ze voor de muziek kwamen of voor de wandeling. Uiteindelijk sprokkelde ik zo dertig wandelaars bijeen. Ik zette ze bij elkaar op een plek waar de band de minste geluidsinvloed had en ontvouwde mijn wandelplan voor die avond. De groep was zeer divers, qua leeftijd en qua levensbeschouwelijke achtergrond. Ook qua opleiding. Ik vond dat heel spannend en bijzonder! Mijn route was: Oude Lutherse kerk, Doopsgezinde kerk, De Krijtberg. Vele vragen kwamen van de wandelaars: wat is het verschil tussen rooms-katholiek en protestant, wat is het verschil tussen doopsgezind en luthers, wie betaalt de gebouwen (het onderhoud) en de (eventuele) torens? Je geeft al lopend zo'n avond catechese. We wandelden door via het Ignatius huis (verhaal over hun activiteiten), het geboortehuis van J.Ph. Roothaan en enkele voormalige lutherse (een zwaan in de gevel!) diaconale instellingen in de Jordaan, naar de Noorderkerk. Deze was sfeervol verlicht, gastvrij en werd door een dwarsfluitspelende vrouw in een goede stemming gebracht. Daarna naar de laatste plek, via het Karthuizerhof (waar twee oudere wandelaars als studenten gewoond bleken te hebben) naar de Russisch-Orthodoxe kerk aan de Lijnbaansgracht. Het was toen inmiddels 22.30 uur geworden. Ik nam afscheid van mijn groep in de Doopkapel, want er was in de kerkruimte intussen een Nederlandstalige kerkdienst begonnen. Ik had voor de wandelaars thuis een pakket papieren gemaakt met afbeeldingen van gebouwen (prenten) die we hadden bezocht.

De wandelaars bedankten me zeiden dat ze meer gekregen hadden dan verwacht en voerden als argumenten om mee te lopen aan: 'nu zijn die kerken tenminste open', 'de kerken vragen geen toegangsgeld', 'wij (twee studenten) studeren bouwkunde en zijn geïnteresseerd naar de bouwstijlen', 'wij wonen al heel lang in Amsterdam maar kennen de meeste gebouwen niet van binnen', 'wij wonen in Groningen of Utrecht en willen graag Amsterdam een beetje beter leren kennen.'

Wandelingen werden ook in Den Haag georganiseerd. Ook hier valt de oecumenische samenwerking op:

'Een aantal kerkgenootschappen heeft de samenwerking gezocht, in Loosduinen hebben de rooms-katholieke parochie en de PKN-kerken het kerkenpad Loopduinen georganiseerd, in de kerk van het Apostolisch Genootschap wordt samengewerkt met de rooms-katholieke Fatimakerk en de protestantse Thomaskerk, en in de Schilderswijk bieden de Havenkerk, de VEG en de protestantse Lukaskerk onder andere een buurtmaaltijd in dak- en thuislozenopvang Woodstock aan. Jongeren in het Benoordenhout wassen auto's voor een goed doel.'

In sommige steden begon het programma niet 's avonds, maar al in de middag met een voorprogramma. Zo werd in Den Haag een kinderprogramma bedacht:

'Overdag werd er met de Vliegende Speeldoos door ruim 80 kinderen een musical ingestudeerd. Het verhaal van Daniël. Dit werd 's middags om 16.00 uur uitgevoerd voor familie, vrienden en buurtgenoten. Een groot succes. Aansluitend aan de musical lieten de kinderen om 16.30 uur 200 Kerkennachtballonnen op en daarmee was de Kerkennacht officieel geopend.'

Ook in Amersfoort begon het programma al in de middag:

In Amersfoort begint het al om 13.00 uur. Op de Varkensmarkt, een druk plein in de binnenstad, zijn enkele graffitikunstenaars actief. Met hun spuitbussen creëren ze vijf grote kunstwerken onder de titel *Een psalm van de straat*. Er is muziek van de Heartbeat-percussieband en elk uur is de OLV-toren te beklimmen. Museumconservator Gerard Raven voert vanaf 15.00 uur belangstellenden langs hoogtepunten uit de tijd van de Moderne Devotie. Wie van zingen houdt, is dan al hartelijk welkom in de Johanneskerk. Daar begint om 14.00 uur de repetitie voor de eenmalige uitvoering van de *Ode on St. Cecilia's Day* van G.F. Händel. Het stuk wordt vanaf 16.30 uur enkele keren ten gehore gebracht, in de binnenstad, in de open lucht. Aan het eind van de middag is er een vesper in de Evangelisch-Lutherse kerk. Om 18.00 gaan alle kerkklokken in de stad luiden, daarna verzorgt beiaardier Henk Veldman een carillonconcert en gaan de kerken open ...'

Maakte het verschil om de Kerkennacht op vrijdag 24 juni of zaterdag 25 juni te organiseren? Het weer heeft invloed uitgeoefend op de bezoekersaantallen, maar ook concurrerende evenementen (bijv. Historisch Weekend en Jazzweekend in combinatie met de regen in Den Helder) hadden een remmend effect op de opkomst bij de Kerkennacht. In Gouda (24 juni, mooi weer), was de opkomst boven verwachting.

De avond bracht naar schatting 600 bezoekers op de been. Met elkaar brachten die ongeveer 2600 bezoeken aan deelnemende kerken en gebouwen. Het weer was prachtig! De stemming een mengeling van gezelligheid en nieuwsgierigheid. (...) Niets dan lof en verrassende bezoekersaantallen! Het Remonstrantse poortje, voor velen een onbekende parel aan de Hoge Gouwe/Keizerstraat, trok 250 bezoekers. Dirigente Erica de Wijs slaagde erin om in de St.-Janskerk in 45 minuten zeven Taizéliederen meerstemmig in te studeren met een gelegenheidskoor van ruim 50 zangers en zangeressen, die vervolgens de goed bezochte Taizéviering ondersteunden met dank aan het begeleidende muziek-groepje. In de vrij-evangelische gemeente was een levendige discussie

met enkele welbespraakte Marokkaanse politici over o.a. ritueel slachten. Op straat de bezoekers, die met het programma in de hand de weg zochten naar de volgende bestemming of in de rij stonden om de Gouwetoren te kunnen beklimmen.’

Aanleiding, doelstelling en opzet van het onderzoek

Het onderzoek waarvan dit rapport verslag doet is te typeren als een evaluatieonderzoek. De aanleiding is gelegen in een verlangen van de leiding van de Kerkennacht, de landelijke werkgroep, om te weten te komen of de doelstellingen van de Kerkennacht in mindere of meerdere mate zijn gehaald.

De organisatie stelt:

‘Het proces voor en na de Nacht is minstens zo belangrijk als de Nacht zelf, de doelstellingen luiden:

- a. Kerkbezoekers maken kennis met andere kerkgenootschappen in de stad;
- b. Stadsbewoners maken kennis met de kerken in de stad;
- c. Er wordt een ander beeld van de kerk neergezet, vooroordelen worden weggenomen;
- d. Er ontstaat een versterking van de betrokkenheid tussen leden van de kerken en de buurt;
- e. Er ontstaat samenwerking tussen verschillende gemeenschappen die samen in een gebouw zitten, dit betreft dan vooral de oorspronkelijke bewoners en de migrantenparochies;
- f. Niet-kerkelijke bezoekers maken kennis met het diaconale netwerk van de kerken; hier komen nieuwe vrijwilligers uit voort voor de diaconale projecten van de kerken in de steden;
- g. De oecumene die op sommige plaatsen een lege huls was krijgt nieuwe impulsen;
- h. Het cultureel en religieus erfgoed dat veel kerken beheren, wordt bij deze gelegenheid ontsloten voor een breder publiek;

- i. Het zoeken naar bondgenoten buiten de kerken leidt tot blijvende relaties in de sfeer van maatschappelijke, sociale en culturele instellingen, het brengt de kerken op allerlei manieren hernieuwd in contact met de burgerlijke overheid van stad en stadsdeel of deelgemeente;
- j. Er ontstaat een nieuwe samenhang tussen vrijwilligers in en gebruikers van kerken met mensen, groepen en instellingen daarbuiten.'

De opzet van het onderzoek was tweeledig: een (snel) in te vullen bezoekersenquête en daarnaast een door vrijwilligers in te vullen vrijwilligersenquête. Van beide formulieren bestond een papieren versie en een online versie.

Vraagstelling

Heeft de Kerkennacht 2011 voldaan aan haar doelstellingen, zo ja in welke mate?

Deelvragen

We wilden van de organisatoren/vrijwilligers weten

- Is de samenhang met mensen en instellingen 'van buiten de kerk' gerealiseerd, c.q. versterkt?
- Is er in de voorbereiding en/of uitvoering samengewerkt met andere kerkelijke gemeenschappen?
- Heeft de oecumene nieuwe impulsen gekregen?
- Is voor de activiteit contact geweest met de burgerlijke overheid?

We wilden van de bezoekers weten:

- Wie zijn de bezoekers (kerkgangers/niet-kerkgangers, mannen/vrouwen, leeftijd, opleiding, wijkbewoners/geïnteresseerden van buiten de stad)?
- Zijn er nieuwsgierige 'godzoekers' en wat zoeken zij tijdens de Kerkennacht?

- Welk beeld heeft men van de kerk en is er een ander beeld van de kerk ontstaan?
- Is er bij de bezoekers zicht gekomen op de diaconale kant van kerk-zijn?
- Wat hebben zij in de activiteiten ervaren?

Opbouw van het rapport

Het rapport kent drie hoofdstukken en een samenvatting.

In het *eerste* hoofdstuk schetsen we het ontstaan van de Kerkennacht en geven we een overzicht van eerder verricht empirisch onderzoek dat we in Duitsland op het spoor zijn gekomen. Met behulp van een netwerktheorie geven we een eerste duiding van de snelle verspreiding van het fenomeen. Vervolgens kijken we naar het ontstaan en 'succes' van de Kerkennacht in Nederland en komen tot een tweede, godsdienstsociologische duiding, waarbij we vooral kijken naar veranderende bindingspatronen in de Nederlandse samenleving.

Het *tweede* hoofdstuk geeft (onderdelen van) verslagen van de organisatie en aantallen deelnemers.

In het *derde* hoofdstuk bieden we de resultaten van de analyse van de enquête. Een derde, meer godsdienstpsychologische duiding moeten we nog verschuldigd blijven. Door ziekte (*burn out*) van dr. Elpine de Boer is het rapport op dit punt (nog) onvolledig.

Ten slotte bieden we (voor wie de tekst van het rapport wil overslaan) een *samenvatting* van de belangrijkste resultaten.

Woord van dank

Onze dank gaat uit naar de vrijwilligers die, ook als ze weerstand voelden, aan bezoekers enquêtes hebben voorgelegd, deze hebben ingezameld en verzonden. Daarnaast zijn we dankbaar aan alle bezoekers en vrijwilligers die, online of in de papierenversie, een enquêteformulier hebben ingevuld. Tevens bedanken we Arie Noordermeer en Margriet Quarles van Ufford die met ons hebben nagedacht over de onderzoeksvragen, gerelateerd aan datgene wat de organiserende Kerkennachtcommissie wilde weten en met alle ruimte en vrijheid om er als onderzoekers eigen vragen aan toe te voegen. Dank gaat ook uit naar Regina van Mersbergen, die alle data in SPSS heeft ingelezen.

Samen muziek maken: goed naar elkaar kijken en luisteren

Concert: het enthousiasme spat er vanaf!

Hoofdstuk 1

Ontstaan van de Kerkennacht

De Kerkennacht is geen Nederlandse uitvinding. Het initiatief is van elders komen overwaaien. Waar komt het vandaan en wanneer kwam men op het idee om een 'nacht van de kerken' te organiseren? Is er al onderzoek naar gedaan? Wat waren daarvan de resultaten? Hoe is de Kerkennacht in Nederland terecht gekomen en zijn daarvoor ook redenen te geven? Op deze vragen geeft dit hoofdstuk antwoorden, waarbij de laatste vraag vraagt om een duiding van de Kerkennacht in het licht van veranderende bindingspatronen in de Nederlandse samenleving.

1.1 Ontstaan en verspreiding van de Kerkennacht

We blikken terug. In 1995 organiseren enkele kerken in Frankfurt am Main de eerste *Nacht der offenen Kirchen*. Pinksteren 2000 zien we in verschillende steden en dorpen in Duitsland een verspreiding van het fenomeen. In meer dan 150 kerken van Berlijn en Brandenburg, waar enkele jaren eerder voor het eerst de museumnacht is gehouden (Hagendorn-Saupe et al. 2003), staan 10 juni 2000 enkele uren lang de deuren open voor concerten, theater, pantomime, lezingen, film, meditatie en middernachtsgebeden. In 2001 sluiten meer steden en, binnen de steden, meer kerkelijke gemeenschappen zich bij het initiatief aan. De Kerkennacht groeit in verscheidene regio's in Duitsland daarna uit tot een, jaarlijkse of tweejaarlijkse, traditie, telkens met een thema. In

de Oost-Duitse stad Halle wordt bijvoorbeeld op 18 augustus 2001, in het kader van het 'Jaar van de religie' een eerste Kerkennacht gehouden. Het thema luidt: 'Wetenswaardigheden. Geloofwaardig zijn ... Wat heb jij met religie?' In 2002 wordt de tweede nacht georganiseerd, tegelijkertijd en in samenwerking met Maagdenburg, nu met als thema: 'Ora et Labora. Bid en werk'. Bij de elfde Kerkennacht in Halle in het jaar 2011 is het thema 'Uitnodiging tot het leven. Wat heilig is voor mij ...'. Er wordt in de periode daarvoor een *flyer* verspreid. In het voorwoord daarvan schrijft Hans-Jürgen Kant, superintendent van de Evangelische Kirchenkreis:

‘Er zijn plekken en ruimten in deze wereld die een geheim verbergen. Ze hebben niet direct één doel of functie en hun waarde laat zich niet goed in economische zin kwantificeren. Voor mij horen kerkgebouwen daarbij. Ik treed er binnen en voel het meteen: onze voorouders hadden een goed inzicht in wat een ruimte tot een goede plek maakt! Ik voel mij omringd door vrede, ik voel mij goed, hier kan ik aan mijn gedachten de ruimte geven.’

In de Duitse stad Dresden – partnerstad van Rotterdam – wordt in 2003, twee jaar na Halle, een eerste Kerkennacht gehouden. In de jaren daarna groeit de Nacht van de Kerken in deze plaats uit tot een tweejaarlijkse gebeurtenis, een *major event*, met een brede maatschappelijke betekenis. In 2012 is de nacht voor de 7^e keer georganiseerd. Het aantal bezoekers neemt nog altijd toe. Op de website van de jongste Kerkennacht valt op dat de organiserende commissie de deelnemende geloofsgemeenschappen vooral beschrijft via hun zichtbare en herkenbare kerkgebouwen met hun torens. Als *landmarks* zijn deze markant aanwezig in de stad, ze helpen mensen om te bepalen waar zij zich bevinden en waar ze naar toegaan. Ze zijn bij velen in de stad bekend en worden om hun architectuur gewaardeerd. Tegelijkertijd is er onbekendheid met datgene wat binnen in de kerkgebouwen plaatsvindt. Daar wil de 'Lange nacht van de kerken' verandering in brengen:

‘Onze kerken zijn cultuurgoederen en monumenten uit verschillende tijdsgewrichten. Dresden en haar bezoekers oriënteren zich in deze stad aan de hand van de torens. Voor alles zijn kerken echter plekken van ontmoeting en van christelijk leven. De mensen keren hier naar binnen om stilte, rust en levensoriëntatie te zoeken. Veel mensen zijn verrast door de kerkramen: naar buiten toe donker en zonder licht, stralen zij in het interieur van de kerk in de mooiste kleuren. Muziek in alle facetten en ook beeldende kunst zorgen voor een unieke, eigen sfeer (...) De nacht van de kerken is gedurende de laatste jaren voor vele inwoners van Dresden en hun gasten tot een geliefde gebeurtenis geworden. De christelijke gemeenten openen hun deuren en stellen met een grote betrokkenheid en met veel vrijwilligers een programma samen.’

Tot de initiatiefnemers in Dresden behoren onder andere de Römisch-Katholische Kirche, de Evangelisch-Lutherische Kirche en de Evangelisch-Reformierte Kirche, maar ook de Heilsarmee, de Hernhutter Brüdergemeinde en de Siebenten-Tagsadventisten. In 2012 doen 63 geloofsgemeenschappen mee. Duidelijk is dat het fenomeen van deze oecumenische nacht in Dresden een vaste plek heeft gekregen in een tweejaarlijkse cyclus, en ook dat de organisatie de relevantie ervan voor kerk én samenleving niet meer hoeft aan te tonen. Ook in andere steden in Duitsland behoort de Nacht van de Kerken intussen tot een vast onderdeel in het kerkelijk jaar, met elke keer groeiende bezoekersaantallen. Samenwerking tussen kerken kan leiden tot een ‘meditatieve Kerkennacht’, maar er worden ook ‘culinaire Kerkennachten’ mogelijk gemaakt of nachten waarin men het gebouw kan beleven en ontdekken. In Hamburg doen in 2011 meer dan 130 gemeenten en parochies mee, voor een ‘groot feest met literatuur, kunst, muziek en dans’. Aan deze Kerkennacht wordt een motto meegegeven: ‘*Wunderbar*’. Meer dan 80.000 mensen bezoeken de activiteiten.

Kerkennachten lijken vooral in de steden mogelijk te zijn. In steden als Hamburg, Hannover, Wenen of Zürich. Niettemin organiseert de

Landeskirche van Nordrhein-Westfalen in 2004 een *Nacht der offenen Kirchen* (van 20.00-24.00 uur), waaraan door vele geloofsgemeenschappen in dorpen en steden wordt meegewerkt. Nadrukkelijk worden zij door de *Landeskirche* gewezen op de mogelijkheid om een *Kirchen-Nacht-Tour* aan te bieden. Om de organisatoren te inspireren worden suggesties aangereikt voor een *Lichtkirche*, *Kunstkirche*, *Genusskirche*, *Stillekirche*, *Wortkirche* of *Klangkirche*. Ook wordt kerken het idee aan de hand gedaan om een prominente Duitse persoonlijkheid, uit cultuur of politiek, uit te nodigen om uit de Bijbel voor te lezen. De ervaring leert dat bekende Duitsers in de regel graag bereid zijn om mee te doen.

‘Biblische Texte von Prominenten zu hören zieht viele Menschen in die Kirche. Ob Kommunalpolitikerinnen und Kommunalpolitiker, Landes- oder Bundestagsabgeordnete oder andere bekannte Persönlichkeiten der Stadt und Umgebung – sie stimmen eine Lesung in der Regel gerne zu.’

In Oostenrijk begint men in navolging van Dresden in Wenen met een Kerkennacht in 2004. Ook hier vindt een verbreding plaats naar kleine steden en dorpen. In 2011 kiest men ervoor om op de 27^e mei tegelijkertijd in meer dan 700 kerken, van Arlberg tot Neusiedlersee, een oecumenische Kerkennacht te houden. Van de Rooms-Katholieke Kerk doen alle diocesen mee. Terwijl de ene kerk kiest voor een spiritueel aanbod (bijv. ‘Gregoriaans zingen voor beginners’), richten de andere zich op muziek, meditatie of debat. Overal zijn ook de plekken in de kerk toegankelijk, die veelal ook voor kerkgangers gesloten zijn, zoals de crypte, het dak, of de toren. Elke bezoeker kan zelf beslissen ‘hoe ver hij of zij het kerkelijke domein wil binnentreden.’

Telkens worden nieuwe grenzen gepasseerd. In 2008 meldt het diocees Brno, in Tsjechië, zich bij het diocees Wenen met de vraag om informatie en hulp met de bedoeling om in 2009 (evenals in Oostenrijk op 27 mei) voor het eerst een nacht te organiseren. In 2010 doen alle Tsjechi-

sche diocesen mee, in totaal 400 kerken, met in de *Noc kostelu* meer dan 250.000 bezoekers. In 2011 worden de eerste Kerkennachten ook in Slowakije georganiseerd en ook hierbij is het diocees Wenen behulpzaam. Sinds 2011 doen ook de kerken in Hongarije mee.

Bij de organisatie valt op dat de afzonderlijke kerken en lokale geloofsgemeenschappen niet op eigen houtje werken, maar van meet af aan rondkijken in hun omgeving om te zoeken naar partners. Samenwerking met andere kerken, maar ook met de lokale overheid, plaatselijke verenigingen, stichtingen en instellingen, wordt in genoemde landen expliciet nagestreefd. De diverse brochures waarin het programma is opgenomen hebben steevast een voorwoord van een burgemeester. Zo schrijft de burgemeester van Hamburg:

‘De kerken van Hamburg hebben een vaste plaats in het alledaagse leven van de burgers van onze stad. Voor veel mensen zijn het ruimten van gemeenschap en spiritualiteit, voor anderen plekken van rust en op adem komen in een veelal hectische omgeving. Maar ook voor mensen die ver van het christelijk geloof af staan horen de Hamburgse kerken tot het dagelijks bestaan. Ze geven aan straten, pleinen en wijken een karakteristiek gezicht. Op 17 september 2011 kunnen alle inwoners van Hamburg hun kerken een keer op een bijzonder moment beleven. Sinds 2004 vormt de nacht van de kerken een vast onderdeel van de Hamburgse cultuuragenda.’

We besluiten deze paragraaf met vast te stellen dat de Kerkennacht in eerste instantie een (Oost-)Duits initiatief is geweest, dat zich via netwerkcontacten (o.a. partnerschappen) en enthousiasmerende publiciteit in tien jaar tijd als een olievlek over verschillende landen heeft verspreid.

Muziek in de Valkhofkapel in Nijmegen

Graffiti in Amersfoort

1.2 Netwerktheorie: een eerste duiding van de Kerkennacht

Netwerktheorieën helpen om te zien langs welke wegen het initiatief niet alleen van stad tot stad, van land tot land, maar ook lokaal tussen de verschillende geloofsgemeenschappen wordt verbreed. Netwerkonderzoekers focussen hun blik op de informele en zich spontaan ontwikkelende communicatiepatronen binnen en tussen organisaties. Zo zijn er de laatste vijfenveertig jaar binnen de organisatiekunde talloze onderzoeken gedaan en er zijn intussen zeker tien ‘families van theorieën’(!), die het ontstaan, het bestaan en het uit elkaar vallen van netwerken verklaren (Moge & Contractor 2001). In dit rapport komen we tot een beperkte analyse, maar we willen er toch alvast kort iets over zeggen.

Ten eerste, waar aanvankelijk enkele geloofsgemeenschappen ertoe overgaan om een nacht van de kerken te organiseren, zien we hoe ze via mensen die als *liaison* of brug fungeren contact zoeken en in contact staan met andere geloofsgemeenschappen, met niet-kerkelijke instellingen en met de lokale overheid. Het internet, *e-mail*contact, *websites*, *weblogs*, en de laatste paar jaar ook *facebook* en *twitter*, werken daarbij mee om de netwerkvorming van gemeenten en parochies rond de Kerkennacht in positieve zin te versterken (Lindner 2000, 140). Moderne communicatiemiddelen geven razendsnel toegang tot informatie en bieden allerlei mogelijkheden voor communicatie. Ze storen zich niet aan grenzen van geloofsgemeenschappen, aan hiërarchieën en centrale leiding. De grenzen tussen de kerken worden op die manier vloeiend, ofschoon ze dat door mobiliteit en selectiviteit al enigszins waren.

Ten tweede, netwerken krijgen kracht als ze ontstaan op basis van gedeelde percepties en interpretaties van de werkelijkheid of doordat de leden van het netwerk elkaar snel vinden in een gezamenlijke visie op de vraag wat voor de leden van het netwerk en de eventuele niet-leden die men wil bereiken nodig is (Stohl 1995). Dit zijn zogeheten ‘*semantische*

netwerken', waarbinnen 'semantische links' ontstaan tussen de leden. Het coördineren van alle voorbereidende en uitvoerende activiteiten is in deze netwerken effectiever omdat men het eens is over de inhoud van de 'missie' waar men voor kiest. Toegepast op het project van de Kerkennacht, naarmate de leden van de betrokken geloofsgemeenschappen sterker overeenstemmen in hun visie op doelstelling en belang van de Kerkennacht zal hun netwerk een sterkere verbinding laten zien, wordt kennisoverdracht gemakkelijker en zal het netwerk effectiever functioneren dan wanneer er op deze punten verschil van mening bestaat.

1.3 Resultaten van empirisch onderzoek in Duitsland

Tijdens de derde lange nacht van de kerken in Dresden in juni 2005 zette de Technische Universiteit Dresden (TUD), 29 getrainde interviewers in om de bezoekers in beeld te brengen. Uiteindelijk werden 701 interviews onder de bezoekers afgenomen.¹ Er werd gekeken naar leeftijdsopbouw, geslacht en laatstgenoten opleiding, naar motieven om één of meerdere activiteiten te bezoeken, naar de wijze waarop bezoekers zich hadden geïnformeerd en naar de waardering van de activiteiten. Er kwam een aantal opvallende gegevens uit het onderzoek:

- Van de *bezoekers* is 18% onder de 30 jaar, 24% tussen 31-45 jaar (cumulatief 0-45= 42%), 38% tussen 46-64 jaar en 20% was 65 jaar of ouder (cumulatief 46 jaar en ouder: 58%). Daarmee blijft het percentage bezoekers onder de 30 jaar achter bij het aandeel van deze leeftijdscategorie in de bevolkingssamenstelling van Dresden. Bij een andere categorisering concluderen de onderzoekers dat 70% van de bezoekers 40 jaar of ouder is (bevolking: 59%) en 30% jonger dan 40 jaar (bevolking: 41%).

¹ Cf. www.nacht-der-kirchen-dresden.de/Besucherbefragung_LNK.pdf. Site bezocht: 30 november 2011.

- Van de *bezoekers* is 56% vrouw, 44% man.
- Van de *bezoekers* heeft iets meer dan de helft (51%) een academische (universiteit/hogeschool) achtergrond. Ook uit andere vragen blijkt dat hoogopgeleiden oververtegenwoordigd zijn.
- Van de *bezoekers* geeft 47% aan geen lid van een kerkgenootschap te zijn. Daarbij gaat het onder hen bij 61% om mensen die nooit lid zijn geweest, bij 39% om mensen die hun lidmaatschap hebben opgezegd. Kortom, iedere vierde bezoeker is nooit lid geweest.
- Mensen zijn vooral op de Kerkennacht in Dresden afgekomen door de krant (55%), en *flyers* (54%); een kleiner percentage is gekomen dankzij de informatie van vrienden en bekenden (32%). Er waren bij deze vraag meerdere opties mogelijk. Jongeren raakten bovengemiddeld geïnformeerd en geïnteresseerd door voor hen belangrijke anderen. Ouderen werden vooral door hun eigen gemeente of parochie op het spoor van de Kerkennacht gezet.
- Bij de *motieven* om de lange nacht van de kerken te bezoeken valt op, dat velen (70%, van de niet-kerkleden zelfs 75%, onder 65+ zelfs 77%) juist vanwege de grote 'bandbreedte' gekomen zijn: de Kerkennacht biedt de gelegenheid om in één keer, in een relatief kort tijdsbestek, meerdere activiteiten te bezoeken. Iets meer dan 40% van de bezoekers geeft aan het stimulerend (*reizvoll*) te vinden om 's nachts in kerken te zijn. Onder jongeren krijgt het motief, 'een goede aanleiding om uit te gaan', meer instemming (48%) dan onder ouderen (20%).
- In antwoord op de vraag: 'Wat heeft u vanavond vooral hiernaartoe gebracht? Was dat de mogelijkheid één of meer kerken beter te leren kennen of de activiteit zelf of beide?' kiest 45% voor de laatste keuze, 35% voor de optie 'kerken leren kennen' en 20% voor de activiteit.
- Wat de bezoekers in Dresden sterk aanspreekt is een muzikaal aanbod (70%), tentoonstellingen in het kerkgebouw (65%) en rondleidingen in het kerkgebouw (65%). Minder aansprekend zijn:

gezelligheid (22%, onder jongeren overigens 39%), liturgische vieringen (22%), discussies en lezingen (20%). Bij kerkgangers zijn muziek en vieringen vooral aansprekend, niet-kerkgangers tonen vooral belangstelling voor tentoonstellingen en rondleidingen. Voorzichtig zouden we kunnen stellen, dat de *Kirchenferne* bij de Kerkennacht in Dresden een zekere distantie bewaren tot datgene wat zij als typisch kerkelijk beschouwen. Wanneer het gaat om ritualiteit, betrokken op de intensivering van de ervaring, lijken (oudere) kerkgangers daarvoor eerder open te staan.

- Voor de meerderheid van de bezoekers was het de eerste keer dat zij een Kerkennacht bezochten (55%, onder niet-kerkgangers 64%), bij 26% betrof het de tweede keer, bij 19% ging het om de derde keer.
- De *waardering* van de Kerkennacht in Dresden was zeer goed (52%), goed (44%) en 4% zegt 'niet goed' ... De mate van 'tevredenheid' is hoog, met betrekking tot de wachttijden, de variatie, de organisatie en de sfeer.
- Bij de *waardering* geeft 75% van de bezoekers aan dat zij de volgende nacht van de kerken zeker zullen bezoeken, 18% van de bezoekers zegt: 'Misschien', 7% denkt van niet en 3% weet het niet. De mensen die voor de 3^e keer meedoen (de 'fans') geven vrijwel allemaal (96%) aan dat zij ook de volgende Kerkennacht willen bezoeken.

In een ander, beperkter opgezet, empirisch onderzoek bij de elfde Kerkennacht in de stad waar de Kerkennacht begon, in de Kirchenkreis Halle-Saalkreis, kwam naar voren dat 92% van de bezoekers zich welkom voelde en dat 63% gebruik maakte van de mogelijkheden voor gesprek. Opvallend was dat 65% van de bezoekers aangaf gebruik te hebben gemaakt van 'mogelijkheden voor rust en bezinning' en 57% 'veel nieuws had ervaren over kerk en geloof'. De bezoekers geven in grote meerderheid aan, dat zij de Kerkennacht beschouwen als een 'hoogtepunt, dat zondermeer een vaste plek moet hebben in het jaar' (92%), en dat zij

als zij kunnen, 'volgend jaar de Kerkennacht opnieuw zullen bezoeken' (92%).

Ten slotte geven we de resultaten weer van enkele onderzoeken in de stad Darmstadt. Hier vond in 2011 een substantiële toename (+24%) van het aantal bezoekers plaats vergeleken met het jaar 2010. Er werd secuur geteld. Men kwam uit op 17.156 bezoekers (overigens in 2006: 7500 bezoekers), waarbij overigens een aantal kerkgebouwen meer dan 1000 bezoekers kon begroeten. Tussen 19 en 20 uur 's avonds had al een kwart van de bezoekers één of meerdere kerken bezocht, van 22-23 uur ging het nog om 7,7% en tussen 23-24 uur waren er nog ongeveer 800 mensen aanwezig (4,4%). Het percentage 'tevreden' bezoekers lag op 89,9%. De mensen hebben volgens de onderzoekers in de Kerkennacht 'datgene gevonden wat ze gezocht hebben.' Wat dat verder is, blijft bij dit onderzoek onbeantwoord. Het gemiddelde aantal kerkgebouwen dat werd bezocht bleek in 2011 te zijn gedaald ten opzichte van de eerdere Kerkennachten. Bij de eerste Kerkennacht in 2006 lag het gemiddelde op 2,7 bezoeken per persoon, in 2009 op 2,3 en in 2011 op 1,9 bezoeken. In 2011 werd ook gekeken naar de kerkelijke achtergrond van bezoekers. Op de vraag, 'Heeft u in 2009 een kerkdienst of mis bezocht?', antwoordde bijna een derde (31,1%) van alle bezoekers: 'Nee'. Door de Kerkennacht, concludeert de projectleiding op grond van deze bevinding, worden mensen bereikt die niet tot de *inner circle* van kerkelijke gemeenschappen behoren. De reden hiervoor moet volgens de projectleiding waarschijnlijk worden gezocht in het niet-verplichtende, vrijblijvende karakter van de Kerkennacht, evenals in de lage drempel. Ook de gastvrije, uitnodigende houding van de kerken speelt volgens de projectleiding een rol. Druk bezochte activiteiten waren de meditatieve dienst in de Stadtkirche en een zogeheten 'Zehn-Dreißig-Gottesdienst' (22.30) met als thema: 'Zou Jezus ook hebben getwitterd? ...' Meer dan 1000 vrijwilligers waren in Darmstadt op de been.

Uitbeelding van het bijbelboek Daniël: vuur

Opening in Den Haag door Ad van der Helm, deken van Den Haag

1.4 Ontstaan van de Kerkennacht in Nederland

Eerst beschrijven we het ontstaan en de ontwikkeling van de Kerkennacht in Nederland, daarna komen we tot een voorzichtige sociologische duiding.

1.4.1 De Kerkennacht in Nederland

Gedurende de eerste jaren dat in Dresden de *Nacht der Kirchen* wordt georganiseerd worden de verhalen hierover en de ervaringen die men hiermee opdoet uitgewisseld met de een gemeente uit de partnerstad van Dresden, de Laurenskerk in Rotterdam. Voorganger Bert Kuipers en de werkgroep berichten erover in Rotterdam en er begint iets te broeden. Men is onder de indruk van de oecumenische samenwerking, van de kansen om niet-kerkelijke mensen te bereiken en men ziet mogelijkheden voor creatieve presentaties van datgene wat kerken in huis hebben. In het najaar van 2006 gaat een projectgroep aan de slag. In 2007 wordt in Rotterdam de eerste Kerkennacht georganiseerd. Van meet af aan zijn meerdere geloofsgemeenschappen bij de organisatie betrokken. Het initiatief verspreidt zich in de jaren daarna, via het Netwerk Citykerken, naar Utrecht (2008), Den Haag (2009) en Amsterdam (2010). In 2009 stemmen de organisatoren in drie steden de datum op elkaar af en vindt het evenement in één weekend in juni plaats in Den Haag, Utrecht en Rotterdam. In 2010 organiseert Amsterdam met Pinksteren een 'Kerkennacht aan de Gracht'. Inzet en bedoeling van het project is telkens dat kerken in de stad hun binnenkant zichtbaar maken. Niet alleen voor de 'eigen kerkelijke achterban', maar ook voor de bewoners van de wijk rondom het gebouw om samen 'iets te beleven dat van toegevoegde waarde is'.

Het aantal geloofsgemeenschappen dat in de voornoemde steden participeert, neemt in de vijf jaar tijd sterk toe. Nadat in de eerste Kerkennacht in Rotterdam in 2007 in totaal 19 kerken hun deuren openen en activiteiten organiseren, komt een succesvol vervolg in 2009 met 38 geopende kerken. In 2011 doen in de Maasstad uiteindelijk 50 kerkelijke gemeenschappen mee.

In het najaar van 2009 wordt het initiatief van de grote steden verbreed en wordt samenwerking gezocht via de koepel van de landelijke Raad van Kerken. Het verlangen groeit om, nadat eerder door de Raad van Kerken vier keer een centrale landelijke Kerkendag is georganiseerd (Utrecht 1989, Amersfoort 1992, Kampen 1998, Zwolle 2004), nu een soortgelijk evenement te organiseren, maar dan decentraal. Ook de Vereniging Beraad Grote Steden in de PKN (BGS), opgericht in 2007, toont interesse. De Raad van Kerken doet vervolgens onderzoek naar de bereidheid tot deelname. De meeste lokale raden van kerken in Nederland blijken de kat uit de boom te kijken om mee te doen. Zij reageren met 'misschien' op de vraag of de Kerkennacht 'de komende drie jaar' op de één of andere manier in hun steden en dorpen zou kunnen plaatsvinden. Van de lokale raden ziet 35% weinig in een Kerkennacht, terwijl het percentage meer dan enthousiaste raden ligt op 13%. Dit zijn vooral de grote steden. Toch wekt het plan ook in kleinere plaatsen elan. In een plaats als Duiven, waar men nog geen ervaring heeft met een Kerkenacht, pakt men het plan al in een vroeg stadium op. In een verslag wordt verteld hoe het is gegaan:

De Kerkennacht kwam bij ons voor het eerst ter sprake in de vergadering van de Raad van Kerken van 14 oktober 2009 bij de samenstelling van het concept-Jaarplan 2010. In dit Jaarplan werd het definitief opgenomen in de vergadering van 18 november 2009. Aanvankelijk met de bedoeling het op 19 juni 2010 als experiment in één kerkgebouw te doen, waarbij gedacht werd aan de Samen-op-Weg-kapel in Duiven: "intiem genoeg", "van katholieke oorsprong en met een protestantse inrichting" en met "een vrij grote variatie aan nevenruimten". In de decembervergadering werd de doelstelling c.q. thematiek als volgt divers geformuleerd:

- De kerk onder de aandacht brengen
- Kerk, maar dan anders
- Kerk naar buiten
- Kerk kan ook leuk zijn.

Er werd een Commissie Kerkennacht samengesteld die op 6 januari 2010 bij elkaar kwam. Programmamogelijkheden te over. Eerste contacten werden snel gelegd en mensen toonden een grote bereidheid om mee te doen. Maar na de ontdekking dat 19 juni midden in het WK voetbal viel, werd in de februarivergadering door de Raad besloten de Kerkennacht een jaar uit te stellen tot 25 juni 2011. Daarna kwam de Commissie Kerkennacht weer bijeen op 27 september 2010.

Het aantal steden dat in 2011 meedoet, wisselt in de aanloop naar de maand juni. Er vallen steden af en er komen naarmate de Kerkennacht dichterbij komt steeds meer steden bij. De maanden na de eerste landelijke vergadering groeit de lijst van deelnemers uiteindelijk uit tot 21 steden en dorpen: Alkmaar, Amersfoort, Amsterdam, Breda, Deventer, Duiven, Eindhoven, Gouda, Haarlem, Den Haag, Den Helder, Leeuwarden, Leiden, Leidschendam-Voorburg, Lelystad, Nijmegen, Rotterdam, Rijswijk, Soest, Utrecht en Veenendaal. In de ene plaats doen slechts enkele lokale kerken mee, in andere lijkt het wel alsof alle geloofsgemeenschappen hun deuren openzetten. Bijvoorbeeld in Amersfoort besluiten 50 kerken deel te nemen.

1.4.2 Veranderende bindingspatronen: een tweede duiding van de Kerkennacht

Meeliften?

Kunnen we Kerkennacht positioneren en begrijpen binnen bredere ontwikkelingen in de Nederlandse samenleving? Is de Kerkennacht te beschouwen als een 'meeliften op het succes van de museumnacht', zoals het dagblad *Trouw* suggereerde? De oorsprong ligt, zo hebben we gezien, in de netwerken van partnercontacten tussen gemeenten in Midden-Europa en van daaruit met één van de partnergemeenten in Nederland. Via de lokale en landelijke netwerken van de Laurenskerk is de Kerkennacht vervolgens over heel Rotterdam, de vier grote steden

en Nederland verspreid. Eerder gaven we aan dat het Kerkennachtnetwerk, met haar verbindinglijnen en knooppunten, beschouwd kan worden als een semantisch netwerk dat een interdenominatieel karakter heeft. Ondanks de verschillende kerkgenootschappen die meedoen, wordt het gekenmerkt door een gedeelde doelstelling: geloofsgemeenschappen moeten zichtbaar worden, laten zien wat zij in huis hebben en daar ook een niet-kerkgaand publiek mee proberen te bereiken. Zoals het in Lelystad werd gezegd: 'Open kerkdeuren voor iedereen' en, zoals in Den Haag, het gaat om 'het versterken van de relatie tussen kerk en buurt/stad en het versterken van de onderlinge verbondenheid tussen de kerken in oecumenisch verband.' Toch brengt de commentator van *Trouw* een interessante verbinding te berde, die om nadere analyse zou vragen. Het bestaan van de museumnacht schept voor de bezoekers immers een gemeenschappelijk semantisch veld: het is niet volkomen nieuw of vreemd wanneer een instelling een keer per jaar 's avonds laat of zelfs tot in de kleine uurtjes open is. Aan het succes van een Kerkennacht dragen museumnachten, maar ook de 'Nacht van de filosofie' en de 'Nacht van de poëzie' naar onze waarneming dus wel bij. In ons onderzoek hebben we voor deze verbinding overigens wel oog gehad. We hebben gevraagd of de bezoekers de Kerkennacht als 'verschillend' ervaren van vergelijkbare evenementen als museumnacht, popconcert etc. Of individuele deelname echter door eerdere bezoeken aan bijvoorbeeld een museumnacht, of door het weet hebben daarvan, is gestimuleerd, hebben wij niet gevraagd. Het is niet onmogelijk.

Van langetermijnbetrokkenheid naar vrijblijvende verbindingen in de samenleving

De belangstelling voor zowel het organiseren van als het deelnemen aan een Kerkennacht lijkt ook door een andere ontwikkeling te worden gesteund. Daar gaan we wat uitvoeriger op in.

Er zijn in onze samenleving indicaties voor een verschuiving van duurzame, 'geïstitutionaliseerde', 'zware' gemeenschappen naar 'lichte gemeen-

schappen' (Duyvendak & Hurenkamp 2004), van langetermijnbetrokkenheid naar tijdelijke of incidentele betrokkenheid, van verplichting naar vrijblijvendheid, van vanzelfsprekende deelname naar een bewuste keuze voor een bepaald aanbod, van regelmatige deelname naar een keer aanwezig zijn bij een festival, evenement of, met de Engelse term, *event*. Het ene verband is 'nog kortstondiger dan de ander' (Mommaas 2004, 165), waarbij het bij de *events* om eenmalige gebeurtenissen gaat.

Geen enkele organisatie of instelling kan nog uitgaan van een vanzelfsprekende of met de overgang naar een volgende generatie gegarandeerde binding. Wisten ouderen zich nog verbonden met een partij, krant, bedrijf, merk of kerk, nieuwe generaties en in de *slipstream* daarvan in toenemende mate ook de oudere generaties verbinden zich op een nieuwe manier en tonen andere loyaliteiten, die een veel flexibeler karakter dragen. Uit elk van de sectoren waarin de samenleving zich heeft ontwikkeld, de politiek, de cultuur, het onderwijs, de media, het bedrijfsleven, de financiële wereld, de *non-profit*-sector, het verzekeringswezen, de recreatie, de sport, de levensbeschouwing, de 'goede doelen', komen dan ook oproepen op de mens af om zich te engageren, maandelijks donateur, abonnee, seizoenkaarthouder, *friend* of lid te worden, doe met ons mee. Bedrijven investeren zelfs veel geld in het scheppen van mogelijkheden voor mensen om zich met hen te identificeren en in het creëren van *communities* rond hun merken. Dat gaat bij Apple wellicht gemakkelijker dan bij Zeeman, maar deze twee voorbeelden laten ook zien hoezeer een charismatische 'voorganger' helpt om binding teweeg te brengen. Het proces van veranderende bindingspatronen laat daarbij zien dat mensen de vrijheid nemen om distantie te bewaren ten opzichte van de 'aanbieders' (bedrijven, partijen, zorginstellingen, scholen, culturele instellingen) in deze sectoren, om zelf te bepalen wat aan hun leven dienstbaar is. Volgens critici is deze vrijheid in de praktijk echter een illusie: 'We kiezen met wie wij ons sociaal identificeren. Maar het moeten maken van dergelijke keuzen is een vrijheid die zich als een dwingend sociaal feit voordoeft' (Blokland-Potters 1998, 314).

Hier moet je zijn: uithangbord voor de Kerkennacht, vlag en ballonnen

Van verplichting naar keuze binnen de kerken

Binnen de kerken doet zich dezelfde ontwikkeling voor. Een vanzelfsprekende binding is bij velen ingeruild voor een vrijblijvende, gedistantieerde houding of ze hebben het lidmaatschap opgezegd. Ook de kerkgang is minder regelmatig geworden: tegenwoordig geldt in onderzoeken een maandelijks kerkgang als 'regelmatig', terwijl eerder van een wekelijkse kerkgang sprake diende te zijn om daarvan te spreken. De Britse sociologe Grace Davie heeft er in 2002 op gewezen dat westerse culturen met betrekking tot de kerkgang een verandering hebben laten zien van een cultuur van verplichting en plicht (en sociale controle) naar een cultuur van kiezen of consumeren. Wat tot een aantal decennia geleden nog werd gezien als opgelegd (met alle negatieve connotaties), geërfd (meer positief geformuleerd) of gold als gewoonte, is meer en meer een zaak van persoonlijke keuze geworden (Davie 2002, 148; McLeod & Ustorf 2003). De kerk heeft daarbij haar vanzelfsprekende plaats in de levensloop van de enkeling verloren. Het lidmaatschap is een zaak van een bewuste beslissing geworden, en dat niet alleen op een heel bepaald eenmalig moment in de biografie, maar de vraag doet zich telkens opnieuw voor. Het kan gaan om de eerste periode na een verhuizing, maar ook na een verslappende routine in de kerkgang of na het opdoen van nieuwe levenservaringen of -inzichten. De afgelopen decennia is gebleken dat binding, zelfs door mensen die behoorden tot het hart van een geloofsgemeenschap, op verschillende momenten wordt heroverwogen. Kerkverlating, maar ook het toenevend selectieve omgaan met het kerkelijke aanbod, zowel met betrekking tot de samenkomsten als ten aanzien van de bijzondere kerkelijke vieringen (doop, huwelijk, begrafenis) zijn dan ook te begrijpen vanuit deze veranderingen in de aard van de binding. Het zet een kerkelijke gemeenschap onder druk. Mensen verbinden zich aan een gemeente of parochie voor zover en naar de mate waarin deze hen verschaft wat ze verlangen. Doet zij dat niet, dan haken zij af. Zij blijven daarna ofwel op afstand van de kerk of zij verkennen andere kerkplekken. Zij zoeken een geloofsgemeenschap waar zij zich thuis voelen, liefst daar waar

leeftijdsgenoten zijn, waar kinderen en jongeren zijn en waar de geloofsgemeenschap door haar identiteit of haar opbouw enige vitaliteit uitstraalt. Naast kerkverlating wordt hierdoor een andere ontwikkeling zichtbaar. Er zijn gemeenten die tegen de trend in groeien en in meerderheid bestaan uit jonge mensen. De kerk is voor hen een plek van rust, bezinning en verdieping, die hen helpt om te geloven. De persoonlijke benadering van de voorganger en diens charisma speelt daarin eveneens een rol: het moet iemand zijn met wie zij zich kunnen identificeren of, in ieder geval, die hun vragen kent. Ook investeren in kwaliteit (gebouw, inhoud, publiciteit, communicatie o.a. door het intensief benutten van *social media*) hoort daarbij. Opvallend in deze gemeenten is daarnaast dat men in antwoord op de tendens tot vrijblijvendheid inzet op noties als 'trouw', en 'verantwoordelijkheid'. Natuurlijk spelen demografische factoren een grote rol bij de groei en bij de leeftijdsopbouw van deze gemeenten, maar de genoemde factoren hebben een bredere reikwijdte.

Bloei van kortstondige kerkplekken

Naast kerkverlating en de tegen deze trend ingaande groei van een klein aantal duurzame gemeenschappen, is de bloei van de kortstondige, zelfs vluchtige, kerkplekken opmerkelijk. Gemeenten en parochies zijn slechts één soort kerkplek. In de praktische theologie hebben we de laatste jaren meer oog gekregen voor de verschillende vormen waarin de kerk zich manifesteert. 'De kerk is minder aanwijsbaar dan kaartenbakken doen vermoeden', schreef Gerben Heitink al in 1994, waarbij hij destijds doelde op gemeenschapsvorming rond de geestelijke verzorging in zorginstellingen, bij justitie en in de krijgsmacht (Heitink 1994). Mede vanwege steevast aanwezige vrijwilligers vormen zich rond de geestelijke verzorging in deze instellingen geloofsgemeenschappen, kerkplekken waar de deelnemers vaak jarenlang bij betrokken zijn. De afgelopen vijf tot tien jaar zijn echter ook nieuwe, als fluïde aangeduide, kerkplekken tot bloei gekomen met wisselende kristallisatievormen.

Er zijn bijvoorbeeld 'nog-niet-kerken' of 'gemeenten-in-wording'. In Nederland worden tot op de dag van vandaag naast bestaande gemeenten en parochies, nieuwe kerkelijke gemeenschappen geboren: in oude kerken die worden gehuurd om (opnieuw) vieringen in te houden, in ruimten op bedrijventerreinen en aula's van scholen in nieuwbouwwijken, in huiskamers, op de deel van een woonboerderij of in een werkcontainer op een kale plek, met een kring rond een kaars. Tien, vijftien jaar geleden waren ze er nog niet: *The Thugz Church* in Rotterdam, *In de praktijk* in Den Haag, *Villa Klarendal* in Arnhem, *Hoop voor Noord* in Amsterdam, de *Overvechtgroep* in Utrecht en vele andere nieuwe plekken. Ook *Zingeving-Zuidas* kan als een vorm van gemeentestichting beschouwd, hoezeer er ook gediscussieerd kan worden over de noodzaak van een verbinding met de Thomaskerk. Een onderzoek van Martijn Vellekoop naar gemeentestichting in Nederland telt 281 initiatieven na 1990, waarvan 60% vanuit evangelische en pinksterkerken. Het bereik van de 15 grootste gemeenten varieert tussen de 280 en 1000 mensen, 8 van deze gemeenten zijn van evangelische signatuur en bevinden zich in middelgrote steden rond de Veluwe.

Daarnaast zijn er informele 'ecclesiale groepen', die soms al jaren los van een gemeente of parochie bestaan. Een groot aantal van de deelnemers is geen kerkganger. Hoe duiden zij de groep? 'Dit is voor mij kerk', zeggen zij. 'Hier gebeurt het.' Het samen zoeken naar betekenis, bijvoorbeeld door gedichten te lezen, creëert verbondenheid, het luisteren naar wat aan ervaringen of inzichten wordt opgeroepen werkt verbindend. De groepsbijeenkomsten worden ervaren als een moment van bezinning. En als een lid van de groep ziek wordt, krijgt zij bezoek van de groepsleden.

In de derde plaats zijn er 'inloop-kerkplekken', de inloopcentra, waarover Sake Stoppels rapporteerde dat het geen 'voorportalen' zijn van de eigenlijke kerk, maar dat het gaat om volwaardig *huizen* (Stoppels 1996, 249). Hij laat ook zien dat het inloopcentrum, omdat mensen

verwachten dat juist daar ruimte is voor 'fundamentele levensvragen', een 'geopende deur naar Christus' kan zijn. De aanduiding 'kerkplek' maakt hiervoor ruimte.

Kortstondige kristallisaties zien we ook in de vorm van de 'meerdagse kerkplek', zoals deze zichtbaar wordt in bedevaarten. Zo gaan Amsterdamse drugsgebruikers met hiv of aids, maar ook Antwerpse straatbewoners samen met vrijwilligers of buddy's, een week naar Lourdes, waarbij ter voorbereiding bijeenkomsten worden gehouden, 'onder meer om alvast aan elkaar als groep gewend te raken'. Een *meerdagse-kerkplek* is ook een georganiseerd abdijsweekend, passend binnen mystagogisch pastoraat, waarin een mystieke tekst in verbinding wordt gebracht met levenservaringen. Ook een verblijf van een week of langer in Taizé hoort hierbij.

Daarnaast zijn er 'kerkplekken-op-vakantie' met een hoogst tijdelijk karakter. Zo leiden bijvoorbeeld recreatiekerkdiensten in huisjesparken of campings tot nieuwe verbindingen, velen gaan ernaartoe die thuis niet gaan. Reizen met christelijke reisorganisaties waarbij vieringen worden gehouden op de vakantiebestemming leiden tot het ontstaan van nieuwe betrekkingen. De verbindingen die in de recreatieve omgeving ontstaan, lijken inderdaad kortstondig en zij zijn dat ook, maar de intensiteit ervan kan aan nieuwe bindingen bijdragen. De herinneringen eraan gaan vaak een leven lang mee.

Festivals en events

Het kan echter nog kortstondiger, vluchtiger. Anders van karakter zijn *kerkplekken-als-evenement*, zoals de Wereldjongerendagen, de *Kirchentag*, en de jaarlijkse Charismatische Conventie. Ook de Pinksterfestivals en *Xnoizz Flevo* horen hierbij. De belangstelling voor conferenties en festivals lijkt de laatste jaren sterk te groeien. Er is weliswaar sprake van korte deelname, maar de geloofscommunicatie kent een sterke affectieve

component en de ondervinding is dat grenzen tussen denominaties worden geslecht. De 'Preek van de Leek' in Amsterdam is hiervan ook een goed voorbeeld. Na vijf series diensten is een vaste kern vrijwilligers ontstaan, daaromheen is er een kring die afkomt op nu net die ene bekende Nederlander die in de dienst voorgaat, daaromheen is een wat grotere kring gegroeid van regelmatige bezoekers en daaromheen heeft zich een groeiende kring gevormd van intussen bijna 3000 'vrienden' die een nieuwsbrief ontvangen. De 'Preek van de Leek' kent een 'vrijblijvende verbondenheid' die door regelmatige publiciteit en bij een nieuwe serie preken en bijbehorende liederen en gebedsteksten weer wordt geactualiseerd en ook weer tot nieuwe deelnemers leidt.

Eerder is aangetoond dat *events* sociale netwerken versterken (m.n. sport-evenementen, Kemp 1999) en een bijdrage leveren aan de versterking van het sociale kapitaal van de gemeenschappen die het *event* mogelijk maken (De Bres & Davis, 2001; Misener & Mason 2006, 2009). Het organiseren van een *event* vraagt om samenwerking. Voor multiculturele festivals bijvoorbeeld, waarin diverse etnische culturen worden gepresenteerd en 'gevierd' met kunstpresentaties, dans, muziek en maaltijden, is coöperatie essentieel. Daarnaast scheidt een festival, zowel wanneer het eenmalig plaatsvindt als wanneer het gaat om een periodiek terugkerend cultureel evenement, verbondenheid onder de deelnemers (Salamone 2000; Hilbers 2006). Dat gebeurt al wanneer twee mensen met dezelfde nieuwsgierigheid elkaar ontmoeten, maar vooral als meerdere individuen elkaar treffen in een *single time-space frame*, waarbij een gedeelde interesse of de inhoud van het festival of onderdelen ervan een ervaring van verbondenheid kunnen teweegbrengen en versterken.

'All types of festivals seem to involve some form of social interaction and connectivity' (Lee et al. 2011, 338).

Festivals kennen een rituele dimensie, waarin de ritualiteit niet betrekking heeft op een crisis of transitie, maar op de intensivering van de

ervaring. Literatuur over festivals ziet deze als *events* die de alledaagse werkelijkheid voor een paar uur, één of enkele dagen, onderbreken. Ze vormen een 'time out of time'. Ze hebben een liminaal en tijdelijk karakter (Turner 1974). Daardoor creëren ze een gemeenschapservaring voor enkele uren of een paar dagen, zolang als het festival duurt. Deze ervaring kan ook nog naderhand worden ervaren, bijvoorbeeld wanneer het gesprek erover en de uitwisseling van de beleving *online* wordt voortgezet. Ook kan het zijn dat tijdens het festival rond één podium, bijvoorbeeld door een gedeeld geraakt worden door de sfeer en muziek, de ervaring van een momentane gemeenschap ontstaat.

Wanneer ze periodiek terugkeren, kunnen *events* een vermogen creëren om voor een groter aantal mensen aantrekkelijk te zijn dan het aantal mensen dat op een specifiek *event* afkomt. Ook in en rond de kerken zien we dat incidentele *events* die worden herhaald en waarover wordt doorgepraat, meer en meer mensen trekken en een wijdere uitstraling kennen.

De Kerkennacht past naadloos in dit beeld van een *event*. Het alledaagse ritme wordt onderbroken, het vindt plaats in een kort, geconcentreerd tijdsbestek, er is veel muziek, maar ook valt er veel te zien en wordt er veel verteld. Wat de Kerkennacht daarbij aantrekkelijk maakt is dat, evenals bij bijvoorbeeld multiculturele festivals, meerdere gebouwen en geloofsgemeenschappen en verschillende activiteiten binnen een ruimte op één dagdeel, in dit geval de avond, vrijblijvend, te bezoeken zijn. Telkens kan zich ter plekke en *for the time being* een gemeenschap vormen, terwijl tegelijkertijd de rondwandelaars en rondfietsende bezoekers met elkaar een ervaring van verbondenheid kunnen beleven. Juist van een festival als de Kerkennacht zouden we mogen verwachten dat de rituele dimensie zorgt voor een intensivering van de ervaring van verbondenheid. Onze vraag is nu echter: is dat bij de Kerkennacht 2012 ook gebeurd? Wat zeggen de bezoekers daar desgevraagd zelf over? Kunnen we op grond van empirisch onderzoek wel zo gemakkelijk van

'momentane gemeenschapsvorming' spreken? Doen zich daarbij wellicht ook verschillen voor tussen kerkgangers en niet-kerkgangers, of tussen mannen en vrouwen?

In het Dresden-onderzoek is niet gevraagd of het ervaren van (momentane) verbondenheid bij de deelnemers plaats heeft gevonden. Wel zagen we bij de *motieven* om de lange nacht van de kerken te bezoeken, dat 70% van de bezoekers juist vanwege het kunnen kennismaken met meerdere soorten activiteiten en met verschillende kerken gekomen zijn. In de Duitse onderzoeken viel overigens ook op dat naarmate de Kerkennacht uitgroeit tot een jaarlijkse traditie, het aantal kerkgebouwen dat men bezoekt (gemiddeld) afneemt, terwijl er zich ook een kern van jaarlijks terugkerende bezoekers vormt. Gedurende de jaren vormt zich een 'Kerkennacht-gemeenschap' en mogelijk ontmoet een aantal mensen elkaar alleen in dat verband. Het zou dan ook interessant zijn om ons onderzoek in 2013 te herhalen om te zien of dat ook in Nederland gebeurt.

Laat je inspireren door dans en muziek

Hoofdstuk 2

De Kerkennacht 2011: gegevens van de organisatie

2.1 Aantallen deelnemers

De organisatie maakte op basis van de rapportages uit de 21 steden een calculatie van het totaal aantal deelnemers. Men schat dat tussen de 30.000 en 50.000 bezoekers aan één of meerdere onderdelen van het programma hebben meegedaan.

In een aantal steden en dorpen werd bij de activiteiten nauwkeurig bijgehouden hoeveel bezoekers/deelnemers er waren. We noemden al dat in Gouda meer dan 2600 bezoekers werden geteld. In Duiven heeft men als volgt geteld:

Remigiuserkerk: korte viering 20; presentatie Vormselwerkgroep: 10; verhaal van pastoor Oortman over wie Remigius was: 25; workshop meditatie: 2; Taizé-viering 23; bouwhistorische rondgang door de kerk begon met 8, groeide uit tot 15; dames-herenchor: 23; Jiddische verhalen vertellen: 30. Totaal 147 bezoekers.'

Samen-op-Weg-Kapel: koor Joy de eerste keer 37, de tweede keer 38; Charlotte Glorie, eerste optreden 33, tweede optreden 38, Taizé-viering: ruim 17, "Zin Zoeken", eerste gesprek 8, tweede gesprek 5. Afsluitende viering 52. Dat komt opgeteld neer op een aantal van 228.

Afgezet tegen het aantal in totaal getelde gasten van 108, betekent dat, dat de gasten in de Kapel gemiddeld (iets meer dan) 2 activiteiten hebben bezocht.

Men constateert:

‘Programmapunten met humor trokken de meeste aandacht (de blinde cabaretière Charlotte Glorie en het vertellen van Jiddische verhalen). Daarna kwamen op de tweede plaats de koorzangprogramma’s in beide kerken.’

De organiserende commissieleden zijn ook verwonderd over een onverwachte respons uit één van de deelnemende geloofsgemeenschappen. Jongeren bleken een Kerkennacht letterlijk in praktijk te willen brengen:

‘Bijzonder was dat één van de jongeren uit de Samen-op-Wegkapel tijdens het seizoensopeningsweekeinde in september 2010 met de wens was gekomen om eens de hele nacht in de kerk door te brengen. Dat initiatief heeft het Kerkennachtteam alle ruimte gegeven. Een groep meisjes en jongens in de leeftijdscategorie 13 t/m 18 was met enkele begeleiders (totaal 15 personen) in en om de SoW-kapel met een programma bezig van 24 uur tot ± 5 uur ’s nachts. Daarna sliepen ze er nog enkele uren en ontvingen ’s morgens de kerkgangers aan het ontbijt. En dat in een dorp waar geen georganiseerd kerkelijk jeugdwerk bestaat ...’

In Duiven heeft men de enquêteformulieren gebruikt om een beeld te krijgen van de bezoekers. Hier werden maar liefst 100 formulieren ingevuld. Het stelde de organisatie in staat om een beeld te krijgen van leeftijdsopbouw en woonplaats.

Tabel 4
Ingevulde formulieren naar
leeftijd

van 0 t/m 10 jaar			0
van 11 t/m 20 jaar			7
van 21 t/m 30 jaar			1
van 31 t/m 40 jaar			4
van 41 t/m 50 jaar			22
van 51 t/m 60 jaar			15
van 61 t/m 70 jaar			38
van 71 t/m 80 jaar			10
81 jaar en ouder			0
niet ingevuld			3
Totaal			100

Tabel 3
Ingevulde formulieren naar
woonplaats

Duiven	82
Groessen	6
Loo	2
Westervoort	2
Zevenaar	1
Arnhem	4
Doorwerth	2
niet ingevuld	1
Totaal	100

Ook kon men vaststellen dat bij de Remigiuskerk 45 van de 61 (=75%) ingevulde formulieren afkomstig was van mensen die zichzelf definiëren als 'kerkganger' en 'rooms-katholiek', terwijl de Samen-op-Wegkapel vooral kerkgaande protestanten trok (70%). Anderzijds waren op de programma's in beide kerken 14 ingevulde formulieren (Rem. 9+ SoWKap 5) afkomstig van niet-kerkgangers.

Vanuit Amsterdam kwam de maandag na de Kerkennacht het volgende bericht binnen:

'We hadden in Amsterdam een goede opkomst ondanks motregen tot een uur of negen 's avonds. De kerken hebben ongeveer 3500 bezoekers getrokken schat ik, nog niet alle cijfers zijn binnen. De wethouder had een mooie opening.

Kerkgebouwen die nu gratis open waren (Oude en Nieuwe kerk) trokken enorm veel bezoekers: 1000, resp. 873. De Oude Lutherse kerk aan het Spui die aan de buitenkant veel ballonnen, vlaggen posters en geplastificeerd programma had opgehangen, trok ook veel mensen, meer

dan 900. Het thema was: 'Muziek als taal van spiritualiteit'. Prachtontmoetingen met de wandelingen. We mogen tevreden zijn in Amsterdam, er is erg hard aan gewerkt.'

In Nijmegen waren op de avond van vrijdag 24 juni in totaal 10 gebouwen open.

Bij de diverse locaties in Nijmegen werd aan de vrijwilligers gevraagd om in vakjes bij te houden hoeveel bekende gezichten men zag onder de bezoekers, nieuwe gezichten of 'weet niet'. Een voorbeeld is het evangelisch inloophuis De Verwondering, waar 4 vrijwilligers 6 bekenden registreerden en 35 'nieuwe gezichten'. Een ander voorbeeld is de Stevenskerk, waar 15 vrijwilligers 50 bekenden konden verwelkomen en 180 'nieuwe gezichten'. In de hele stad ontvingen 105 vrijwilligers 725 bezoekers, waarvan bijna driekwart geen oude bekenden van de ontvangende kerk (320 nieuwe gezichten en 120 'weet niet').

In deze stad probeerde men in het verslag al tot een analyse te komen. De factoren die volgens de organisatie bijdroegen aan de opkomst waren:

'Prima publiciteit. Lokaal genereerde de nachtburgemeester van Nijmegen, mevrouw Doro Krol, beeldend kunstenaar, interesse bij een niet-kerkelijk publiek. Enkele lokale kerken hadden goede publiciteit verzorgd in het lokale kerkblad of door het uitdelen van het hele programmaboekje (12 blz.) tijdens de zondagsviering. De landelijke publiciteitscampagne genereerde meer dan 500 bezoekers aan de website van de lokale raad van kerken.

Het gebouw Stevenskerk. De oudste, grootste en mooiste kerk van Nijmegen. Deze kerk ontving de meeste "nieuwe bezoekers" en was de plek die iedereen bezocht heeft die naar meer dan één plaats ging. Er was een aantrekkelijk en gevarieerd programma waarin naast veel muziek en klankschalen expliciet gebed niet geschuwd werd.

Groepswandeling. Eén van de parochies buiten het centrum organiseerde een groepswandeling langs een vijftal plekken, tussen 20 en 1 uur. Dit initiatief werd zeer gewaardeerd en een veertigtal mensen kwam zo op plekken die voor hen helemaal nieuw waren. Op de ontvangende plekken was het de moeite waard om een goed voorbereid onderdeel (bijvoorbeeld "lezen van religieuze gedichten") te doen met juist deze groep. Terwijl het niet lukt als er over een half uur verspreid acht individuele bezoekers binnendwarrelen en weer weggaan, gaat dat prima als een gemotiveerde groep nieuwsgierig binnenkomt.'

In Leeuwarden waren drie kerken, niet gelijktijdig, maar na elkaar, open. We horen een journalist van de Leeuwarder Courant een telling maken tijdens een Taizégebed. De stilte die minutenlang duurt, maakte indruk:

'Minuten lang is het zaterdagavond in de Leeuwarder Sint-Dominicus muisstil. De ruim honderd aanwezigen (volgens de organisatie: 140) houden zich goed aan de instructie in het boekje bij deze eerste Friese Kerkennacht: 'Stilte voor persoonlijke bezinning.' Rust en bezinning staan centraal, met verder vooral veel liederen van één of twee zinnen, fraai begeleid door een interkerkelijke 'gelegenheidsformatie'. In de Dominicus geven mensen met verschillende kerkelijke achtergronden elkaar via kaarsjes letterlijk en symbolisch het licht door: katholiek, protestants, doopsgezind, remonstrants, evangelisch, orthodox-gereformeerd, en ja: ook een enkele niet-kerkelijke. Gezamenlijk gaat het te voet naar de Waalse kerk, waar pianomuziek bij beelden van gebrandschilderde ramen wordt afgewisseld met fragmenten uit de Remonstrantse geloofsbelijdenis (hier zijn volgens de organisatie 80 mensen). Daarna trekken de bezoekers vrijwel allemaal in een stoet naar de 'Vermaning', de Doopsgezinde kerk. Op een diaconale markt presenteren uiteenlopende goede doelen zich. De 3-kerkennacht wordt afgesloten met een Iona-gebedsviering. Bij het weggaan krijgt iedereen een Kerkennacht-kaarsje teneinde daarmee 'de nacht te verlichten.'

2.2 Gelaagde organisatie

De organisatorische aanpak van de Kerkennacht kende drie lagen:

- 1^e laag, op landelijk niveau: ideeënitwisseling, afstemming, be- raad over de financiering van de gezamenlijke publiciteit en de publiciteitsactiviteiten (o.a. het aanzoeken van ‘ambassadeurs’).
- 2^e laag, op plaatselijk niveau: (lokale Raad van Kerken) plaatselijke en regionale publiciteit, verdeling van het uit de landelijke mid- delen verstrekte publiciteitsmateriaal, samenstelling, druk en ver- spreiding van een plaatselijke programmaproject en organisatie van een gemeenschappelijke opening en afsluiting.
- 3e laag, het niveau van de lokale (dorps- of wijk-) geloofsgemeen- schap: inhoud, samenstelling en vormgeving van het program- ma, samenstelling lokaal comité van aanbeveling, werving van vrijwilligers en financiën.

2.3 Samenwerking met de overheid op het lokale niveau

In de verslagen van de organisatie zien we verschillende vormen van samenwerking met de lokale overheid. Zo werd de Kerkennacht in een aantal steden door de burgemeester of een wethouder geopend.

In Amersfoort hield burgemeester Lucas Bolsius, zelf rooms-katholiek, bij het afsluitende gospelconcert een toespraak. Hij gaf aan dat ‘kerken aan de burgers iets kunnen geven wat bij de overheid op die manier niet te vinden is’. In zijn wekelijkse *webvideo* had hij 16 juni iedereen al uitgenodigd om aan de Kerkennacht deel te nemen.

Zaterdag 25 juni gaf wethouder Korrie Louwes om 16.00 uur het start- schot van de Kerkennacht in Rotterdam. Zij gaf daarbij aan dat ‘de ker- ken volop aandacht hebben voor mensen en de neiging hebben om die aandacht binnenskamers te houden’. De kerk zou zich zich wat haar

betreft niet moeten laten opsluiten in het privédoem. 'De kerk heeft een lange traditie van betrokkenheid bij mensen en in die traditie past een blijvende actieve rol'. Zij denkt daarbij zowel aan de materiële als de immateriële bijdrage die kerken leveren aan de gemeenschap. 'Ik denk wat dat laatste betreft bijvoorbeeld aan de vele vrijwilligers die vanuit de kerk een bijdrage leveren aan de samenleving en mensen een luis-terend oor bieden'. Wethouder Louwes merkt ook dat migrantenkerken een belangrijke gidsrol vervullen. Ze zijn in toenemende mate bereid onderlinge samenwerking te zoeken en dat is gunstig voor de lokale samenleving: 'Ze dragen daarmee in belangrijke mate bij aan de cohesie in de samenleving'.

Vanuit Duiven meldde de organisatie:

'Heel plezierig was de medewerking van leden van het college van B&W, met welk college de kerken meestal maar spaarzaam contact hebben. De niet-kerkelijk betrokken PvdA-wethouder van onderwijs, cultuur en financiën was bereid de Kerkennacht op het plein voor het gemeentehuis te openen met een korte maar rake lekenpreek. De burgemeester was graag bereid op te treden in een Kerkennacht-promotiefilmpje dat op YouTube geplaatst werd. De reacties op de korte lekenpreek van wethouder Karel Schols waren zeer positief.'

Verbeelding van het bijbelboek Daniël: bidden

Ook migrantenchristenen nemen deel

Hoofdstuk 3

Onderzoeksresultaten

We hebben twee soorten enquêtes opgesteld. In totaal ontvingen wij 1360 geldig ingevulde bezoekersenquêtes, waarvan 57 online. De meeste papieren formulieren zijn ontvangen uit Rotterdam, Utrecht, Amsterdam, Den Haag en Duiven. Daarnaast werden 379 vrijwilligers-enquêtes ingevuld, waarvan 48 online.

3.1. Kerkgangers en niet-kerkgangers, levensbeschouwelijke identiteit, geslacht en leeftijd

Een fundamentele vraag waarop ook de organisatie graag een antwoord wilde, was de vraag of de Kerkennacht een, zoals de Haagse coördinator het verwoordde, 'binnenkerkelijk feestje' zou zijn of dat het ook mogelijk zou zijn om mensen 'van buiten', mensen die niet tot de groep van kerkgangers behoren, te interesseren. Welnu, waar de percentages niet-kerkgangers en niet-kerkleden in Duitse Kerkennachten variëren tussen de 30 en 40%, komt het percentage niet-kerkgangers onder de bezoekers aan de Kerkennacht 2011 uit op 23,8% (vrijwilligers 6,9%). Bijna 1 op de 4 bezoekers kruist 'nee' aan op de vraag of men zichzelf als kerkganger beschouwt.

Kerkganger/niet-kerkganger

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Nee	317	23,3	23,8	23,8
	Ja	1016	74,7	76,2	100,0
	Total	1333	98,0	100,0	
Missing	-9,00	27	2,0		
Total		1360	100,0		

Hoe men zichzelf in een veranderend religieus landschap definieert is een boeiende, want eveneens aan verandering onderhevige, vraag. Bij de vraag naar 'levensbeschouwelijke identiteit' waren meerdere opties mogelijk, en mensen maken daar ook gebruik van.

Bijna 80% van de *bezoekers* noemt zich 'christen' (79,3%). Kijken we daarbij naar kerkgangers en niet-kerkgangers dan valt op, dat de categorieën niet samenvallen. Van de kerkgangers (1007) die een levensbeschouwelijk identiteit aangeeft, kruist 94,5% aan: christen. Van de niet-kerkgangers geeft bijna een derde (31,9%) aan zichzelf te beschouwen als christen. Statistisch gesproken: Kerkennachtbezoekende kerkgangers blijken significant vaker christen dan niet-kerkgangers.²

Van alle *bezoekers* duidt 28,8% (n=391) zich aan als rooms-katholiek. Ook hier zien we dat van de niet-kerkgangers een significant lager percentage (13%) zich rooms-katholiek aanduidt, dan het percentage van de kerkgangers (33,5%).

Van alle *bezoekers* duidt 38,8% (n=528) zich aan als protestants. Kerken-

2 Analyse t-toets: verschillen tussen gemiddelden; crosstabs percentages. We besteden vanwege verschillen in groepsgrootte alleen aandacht aan grote verschillen.

nachtbezoekende kerkgangers zijn significant vaker protestants (47,2%), dan niet-kerkgangers (12,9%, n=41).

Onder de *vrijwilligers* noemt 92,9% (n=329) zich christen, terwijl de percentages protestanten en rooms-katholieken liggen op 54,5%, resp. 22,9%. Uit de percentages van de bezoekers en de vrijwilligers komt naar voren, dat de Kerkennacht bij uitstek getypeerd kan worden als een 'oecumenisch evenement'. Niettemin blijft de levensbeschouwelijke identiteitsaanduiding niet tot christenen beperkt. Interessant zijn de andere percentages die bij levensbeschouwelijke identiteit zijn aangekruist.

Levensbeschouwelijke identiteit

Algemeen religieus:	13,6% (n=185)
Antroposoof:	1,0% (n=13)
Atheïst:	4,0% (n=55)
Boeddhist:	2,5% (n=34)
Hindoe:	0,4% (n=5)
Humanist:	3,4% (n=46)
Ietsist:	1,3% (n=18)
Joods:	0,7% (n=9)
Joods, orthodox:	0,3% (n=4)
Joods, liberaal:	0,1 (n=1)
Joods, anders:	0,3% (n=4)
Moslim:	0,4% (n=6)
Moslim, soennitisch:	0,3% (n=4)
Moslim, sjiiitisch:	0,0% (n=2)
Moslim, anders:	0,1% (n=2)
Nieuw spiritueel:	1,3% (n=18)
Anders:	3,1% (n=42)
Weet niet:	1,6% (n=22)

Als categorie springt 'algemeen religieus' eruit. Van het aantal deelnemers aan de Kerkennacht is 13,8% algemeen religieus in de zelfbeschrijving. Interessant is ook hier de waarneming, die overigens correspondeert met onderzoek van De Hart e.a., dat deze categorie onder beide groepen, kerkgangers en niet-kerkgangers, voorkomt. Onder kerkgangers betreft het 11,0%. Niet-kerkgangers zijn echter significant vaker 'algemeen religieus': 20,8%.

In de lijn van de verwachting is tevens:

- Niet-kerkgangers beschouwen zich significant vaker atheïst (17,0%, n=54) dan kerkgangers (0,1%, n=1);
- Niet-kerkgangers beschouwen zich significant vaker humanist (9,5%, n=30) dan kerkgangers (1,4% n=14);
- Niet-kerkgangers geven significant vaker aan geen levensbeschouwelijke identiteit te hebben (13,9%, n=44) dan kerkgangers (0,7%, n=7)

Wat het **geslacht** van de **bezoekers** betreft, valt op dat 59,8% van de bezoekers vrouw is, terwijl het aandeel mannelijke bezoekers uitkomt op 40,2%.

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Man	542	39,9	40,2	40,2
	Vrouw	807	59,3	59,8	100,0
	Total	1349	99,2	100,0	
Missing	-9,00	11	,8		
Total		1360	100,0		

Het Dresden-onderzoek liet in 2005 vergelijkbare percentages zien (56% vrouw, 44% man). Op een evenement als de Kerkennacht blijken meer vrouwen dan mannen af te komen. Hierbij blijken geen significante ver-

schillen op te treden tussen niet-kerkgangers en kerkgangers.

De gemiddelde **leeftijd** van alle bezoekers ligt op 55,1 jaar. Er is een laag cumulatief percentage deelnemers onder de 45 jaar (27,2%) en een opvallend hoog cumulatief percentage deelnemers van 46 jaar en ouder (72,7%):

Bezoekers: leeftijds categorieën

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid -9,00	30	2,2	2,2	2,2
0 tot en met 15 jaar	5	,4	,4	2,6
16 tot en met 30 jaar	139	10,2	10,2	12,8
31 tot en met 45 jaar	196	14,4	14,4	27,2
46 tot en met 60 jaar	434	31,9	31,9	59,1
61 tot en met 75 jaar	444	32,6	32,6	91,8
76 tot en met 90 jaar	112	8,2	8,2	100,0
Total	1360	100,0	100,0	

Ter vergelijking, bij de leeftijdsopbouw van alle Nederlanders gaat het bij mensen onder de 45 jaar om: 58%. Bij mensen van 46 jaar en ouder: 42,0% (Bron: CBS)

Onze resultaten laten zich goed vergelijken met het Dresden-onderzoek. In Dresden ging het om een jongere bezoekersgroep (< 45 jaar, 42%; >46 jaar, 58%).

Bij de gemiddelde leeftijd van de bezoekers aan de Nederlandse Kerkenacht 2011 treden, opmerkelijk genoeg, wel significante verschillen op tussen kerkgangers en niet-kerkgangers. De niet-kerkgangers zijn significant jonger ($M=48,73$; $Sd=.89$) dan de kerkgangers ($M=57,4$; $Sd=.54$). Daarbij gaat het bij de niet-kerkgangers (gemiddeld) dus om *eind-veertigers*, de gemiddelde kerkgangers is een *eind-vijftiger*.

3.2 Waardering van de activiteit(en)

De Kerkennachtcommissie was niet alleen benieuwd naar de kenmerken van de bezoekers/vrijwilligers, maar wilde ook weten hoe de Kerkennacht gewaardeerd zou worden. Daarbij komen de kenmerken uiteraard terug. Is de waardering door kerkgangers anders dan door niet-kerkgangers, zijn er verschillen in beleving tussen mannen en vrouwen?

In Duitsland werden in onderzoeken in Dresden, Halle en Darmstadt hoge percentages gehaald ten aanzien van een positieve waardering. In ons Kerkennachtonderzoek wilden we een scherper zicht krijgen op de affectieve dimensie door te vragen naar datgene wat de Kerkennacht mogelijk speciaal maakt, of er voor de bezoekers verschil is met vergelijkbare evenementen in avond/nacht, of de activiteiten nieuwsgierigheid opwekken naar ander 'aanbod' vanuit de kerken en of het beeld dat men had van de kerk(en) door de Kerkennacht is versterkt, veranderd of niet is beïnvloed. Vooral de toelichtingen bij de vragen waren voor de analyse van belang.

De vraag naar het **bijzondere** van de activiteit luidde letterlijk: 'Wat maakt de activiteit voor u speciaal?' (meerdere opties mogelijk). Op de zo gestelde vraag antwoordde 2% van alle bezoekers: 'niet zo speciaal'. De andere antwoordcategorieën zetten we met de percentages in het onderstaande overzicht:

Wat maakt de KN8-activiteit speciaal?

Inspirerend:	49,4% / n=672
Een bijzondere sfeer:	45,6% / n=620
Een bijzonder gevoel van verbondenheid:	37,1% / n=504
Een moment van bezinning:	39,0% / n=531
De ruimte:	34,7% / n=472
Samen met onbekenden:	29,5% / n=401

's Avonds, 's nachts:	29% / n=395
Leerzaam:	27,1% / n=369
Samen met mensen die ik goed ken:	26,0% / n=354
Een bepaalde energie:	16,2% / n=220
Contact met God, het hogere en/of een hogere macht:	15% / n=204
Iets anders namelijk (15,7%/ n=214):	veel bijgeschreven

Voor de vraagstelling en doelstelling van ons onderzoek zijn verschillen/overeenkomsten tussen kerkgangers en niet-kerkgangers van belang. Er doen zich geen significante verschillen voor tussen kerkgangers en niet-kerkgangers wanneer het gaat om de volgende waarderingscategorieën: 'niet zo speciaal', 's avonds, 's nachts', 'leerzaam', 'inspirerend' (allen: 49,4%), 'een bijzondere sfeer' (allen: 45,6%) en 'een bepaalde energie'. Wel geldt voor één waarderingscategorie een verschil waarin niet-kerkgangers (gemiddeld) hoger scoren dan kerkgangers:

- Niet-kerkgangers vinden de activiteit gemiddeld significant vaker speciaal vanwege *de ruimte* (47,9%, n=152) dan kerkgangers (30,9%, n=314).

Op vijf waarderingscategorieën scoren kerkgangers (gemiddeld) significant hoger (grootste verschillen eerstgenoemd):

- Bijzonder aan de activiteit is het ervaren van *een bijzonder gevoel van verbondenheid* (kerkgangers gem. score 43,5%, n=442 versus niet-kerkgangers 17,7%, n=56);
- Bijzonder aan de activiteit is het ervaren van *contact met God, het hogere, en/of een hogere macht* (kerkgangers 18,3%, n=186 versus niet-kerkgangers 4,1%, n=13).
- Bijzonder aan de activiteit is dat de activiteit wordt ervaren *samen met onbekenden* (kerkgangers 31,9%, n=324 versus niet-kerkgangers 21,1%, n=67);

- Bijzonder aan de activiteit is dat de activiteit wordt ervaren *samen met mensen die ik goed ken* (kerkgangers 28,1%, n=286 versus niet-kerkgangers 18,9%, n=60);
- Bijzonder aan de activiteit is dat deze wordt ervaren als *een moment van bezinning* (kerkgangers 41,1%, n=417 versus niet-kerkgangers 32,5%, n=103).

Bij de beleving zijn er tussen mannen en vrouwen meer overeenkomsten dan verschillen. Niettemin zien we op een aantal interessante waarderingscategorieën verschillen. Bij één categorie ligt de gemiddelde score van mannen significant hoger dan bij vrouwen, al betreft het geen groot verschil: 'de ruimte'.

- Bijzonder aan de activiteit is *de ruimte* (39,7% man, n=215 versus 31,6% vrouw, n=255);

Klein, maar vanwege de groepsgrootte wel significant, zijn de verschillen (vrouwen hogere scores dan mannen) bij de volgende twee categorieën:

- Bijzonder aan de activiteit is dat deze *inspirerend* is (51,9% vrouw, n=419 versus 45,8% man, n=248);
- Bijzonder aan deze activiteit is dat deze een *moment van bezinning* biedt (41,9% vrouw, n=338 versus 35,7% man, n=193);
- Bijzonder aan deze activiteit dat er *een bepaalde energie* wordt ervaren (19,2% vrouw, n=155; 12,0% man, n=65).

Een groot verschil treedt op bij één categorie, het 'gevoel van verbondenheid'.

- Bijzonder aan deze activiteit is een *gevoel van verbondenheid* (42,5% vrouw, n=343 versus 29,3% man, n=159).

We vroegen vervolgens naar het **verschil in beleving met andere evenementen** en noemden daarbij popconcert, museumnacht, festival. Opvallend bij de beantwoording is dat de Kerkennacht voor een overgrote meerderheid van de bezoekers een andere beleving heeft geeft dan voornoemde evenementen: voor 12,6% is er geen verschil, voor 87,6% wel. Opmerkelijk is dat veel respondenten (64,9%; n = 882) in de daartoe beschikbare ruimte aan hebben gegeven wat voor hen het verschil in beleving inhoudt.

Verschil in beleving met andere evenementen (popconcert, museumnacht, festival)

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Nee	148	10,9	12,6	12,6
	Ja	1026	75,4	87,4	100,0
	Total	1174	86,3	100,0	
Missing	-9,00	186	13,7		
Total		1360	100,0		

Tussen kerkgangers en niet-kerkgangers doen zich bij deze vraag significante verschillen voor tussen gemiddelde scores:

- Kerkgangers geven wat vaker aan een verschil in beleving te ervaren of te zien met andere evenementen dan niet-kerkgangers (91,3%, n=795 versus niet-kerkgangers 76,0%, n=215), maar onder beide groepen is – als gezegd – het percentage dat de vraag naar het verschil met 'ja' beantwoordt, erg hoog.

Nogmaals moeten de hoge affirmatieve percentages bij beide groepen bezoekers worden onderstreept. De Kerkennacht wordt scherp onderscheiden van andere, eveneens veelal in de avond georganiseerde evenementen.

Wanneer we in de antwoorden op de twee vorige vragen op zoek gaan naar correlaties, dan blijken deze er wel te zijn, maar ze zijn zwak. Wanneer men aangeeft dat men verschil in beleving ervaart met evenementen als een museumnacht, festival en popconcert, dan zijn er zeer zwakke correlaties met 'verbondenheid' (.14 ***), 'inspirerend' (.13 ***), 'samen met onbekenden' (.13***) en 'moment van bezinning' (.11***).

Hoewel de correlatieanalyses (in samenhang met de open antwoorden) enigszins een richting geven in wat in de hoofden van de bezoekers aan de Kerkennacht is omgegaan, wat zij hebben ervaren, komt de factoranalyse in ons onderzoek daar nog dichterbij. We zagen al dat de activiteit die men bezocht heeft door een zeer klein percentage (2%) als 'niet speciaal' is ervaren. De factoranalyse wordt gebruikt om te kijken of meerdere variabelen te clusteren zijn tot één factor. De onderliggende structuur van een groep *items* wordt in beeld gebracht. De resultaten zeggen iets over wat de bezoekers het belangrijkste hebben gevonden.

De hiernaast gegeven tabel laat cijfers zien, waarbij we de getallen hoger dan 0.4 vetgedrukt hebben weergegeven.

Rotated Component Matrix^a

	Component			
	1	2	3	4
Ik vind deze activiteit niet zo speciaal	-,205	-,169	,027	,176
De ruimte	-,096	,708	,027	,037
's Avonds/'s nachts	,052	,592	,057	,234
Leerzaam	,122	,088	,021	,883
Inspirerend	,583	,179	-,009	,251
Samen met onbekenden	,179	,006	,730	,147
Samen met mensen die ik goed ken	-,126	,181	,745	-,045
Een bijzonder gevoel van verbondenheid	,497	-,019	,483	-,195
Een moment van bezinning	,684	,006	-,024	-,044
Een bijzonder sfeer	,202	,591	,140	-,131
Een bepaalde energie	,422	,419	-,036	-,213
Contact met God, het hogere, en/of een hogere macht	,538	-,013	,219	,115

Extraction Method: Principal Component Analysis.

Rotation Method: Varimax with Kaiser Normalization.

a. Rotation converged in 7 iterations.

In de eerste factor (kolom 1) zien we dat de bezoekers vooral **bezinning** hebben ervaren, die te maken heeft met een gevoel van verbondenheid en contact met God, het hogere, energie en/of een hogere macht, waarbij deze aard van bezinning als inspirerend is beleefd. Er gebeurt iets vanbinnen, er vindt een vorm van contemplatie plaats. Op de tweede plaats (kolom 2) komt een specifieke, **bijzondere sfeer**, die vooral met de ruimte te maken heeft en met het gegeven dat het 's avonds of 's nachts plaats vindt. Als derde factor (kolom 3) komt **samen** met

anderen naar voren, een verbondenheid met mensen die ik goed ken en een verbondenheid met onbekenden. Tenslotte (kolom 4) blijkt wat mensen in de Kerkennacht hebben ervaren **leerzaam** (cognitief) voor hen te zijn.

De ervaring van 'een gevoel van verbondenheid' laadt op twee factoren, en kan dus zowel worden betrokken op de contemplatieve als op de sociale beleving.

Dezelfde onderzoekstechniek is toegepast op de groep van de niet-kerkgangers, en eveneens op de groep kerkgangers. Voor de kerkgangers blijken er niet veel verschillen met de totale groep respondenten te zijn.

Bezinning (kolom 1) 'scoort' het hoogst en deze ervaring hangt samen met verbondenheid, energie, contact met God/het hogere en inspirerend. Verbondenheid met anderen, zowel bekenden als niet-bekenden, komt bij kerkgangers op de tweede plaats. Er is een ervaring **samen** iets te beleven. Wanneer het echter gaat om de specifieke **sfeer** zetten de kerkgangers deze op de 3^e plaats, bij de niet-kerkgangers komt deze factor op de 2^e plaats.

Resultaten kerkgangers (n=1016) → niet spectaculair verschillend van totale groep

	1	2	3	4
Activiteit niet speciaal	,038	-,043	-,026	-,003
De ruimte	-,048	,046	,735	-,011
's Avonds/'s nachts	,087	-,008	,619	,207
Leerzaam	,098	,034	,108	,858
Inspirerend	,483	,023	,113	,309
Samen met onbekenden	,109	,766	-,002	,196
Samen met mensen die ik goed ken	-,105	,722	,197	-,087
Een bijzonder gevoel van verbondenheid	,416	,491	-,047	-,131
Een moment van bezinning	,672	-,048	-,057	,091
Een bijzonder sfeer	,184	,215	,529	-,115
Een bepaalde energie	,496	,018	,308	-,340
Contact met God, het hogere, en/of een hogere macht	,595	,171	,133	,066

Extraction Method: Principal Component Analysis.

Rotation Method: Varimax with Kaiser Normalization.

a. Rotation converged in 6 iterations.

Bij de niet-kerkgangers heeft het moment van bezinning evenals bij de kerkgangers te maken met een gevoel van verbondenheid, contact met God/het hogere, en inspirerend, maar ook 'samen met onbekenden'. Op de tweede plaats komt, als gezegd, de ruimte, samenhangend met de avond, een bijzondere sfeer en 'een bepaalde energie'.

Factoranalyse binnen de groep niet-kerkgangers (n=316): verschil

	Component			
	1	2	3	4
Activiteit niet speciaal	-,034	-,177	,308	,146
De ruimte	-,020	,723	,055	,150
's Avonds/'s nachts	,037	,589	,164	,198
Leerzaam	,107	,198	,839	-,091
Inspirerend	,577	,261	,146	-,061
Samen met onbekenden	,563	,003	,085	,271
Samen met mensen die ik goed ken	,058	,057	,030	,892
Een bijzonder gevoel van verbondenheid	,695	,102	-,195	,115
Een moment van bezinning	,615	,198	-,359	-,067
Een bijzonder sfeer	,124	,612	-,173	-,226
Een bepaalde energie	,289	,573	-,207	-,177
Contact met God, het hogere, en/of een hogere macht	,632	-,116	,215	-,209

Extraction Method: Principal Component Analysis.

Rotation Method: Varimax with Kaiser Normalization.

a. Rotation converged in 7 iterations.

* verschil totale groep: 'verbondenheid' en 'samen met onbekenden' laden hier ook duidelijk op de 1e factor (alpha is .62 (standardized)).

Kunnen we nu beweren dat de Kerkennacht een 'momentane gemeenschap' creëert? Gaat ook op dit punt de vergelijking met een *event* als een multicultureel festival op? Bij het geheel van de bezoekers komen eenduidig **sociale waarderingscategorieën** (samen met mensen die ik goed ken/met onbekenden) **niet op de eerste plaats**. Bovendien, niet alle categorieën bezoekers ervaren verbondenheid met andere mensen: kerkgangers sterker dan niet-kerkgangers, vrouwen wat sterker dan mannen. Per activiteit kan de beleving natuurlijk nog aanzienlijk verschillen. De beleving van een concert is anders dan van een debat. Daar zijn op het

tijdstip van het schrijven van dit artikel nog vragen onbeantwoord gebleven. Voorlopig kunnen we zeggen dat de Kerkennacht voor een groot aantal deelnemers een gemeenschapservaring teweeg heeft gebracht, voor anderen, in het bijzonder in de categorie niet-kerkgangers, was het ook mogelijk om individueel nieuwsgierigheid te bevredigen, de ruimte te ondergaan of een moment van bezinning en inspiratie te ervaren.

Bij vraag 9 ging het om de doorwerking van de activiteit, leidt de activiteit tot **nieuwsgierigheid** naar ...? Er kwamen, naast enkele interessante verschillen, veel overeenkomsten uit tussen kerkgangers en niet-kerkgangers.

Nieuwsgierigheid gewekt naar/Meer van willen weten:

Niets (verkeerde waarde '10' + system missing): 8,3%, n=113

Betekenis van dit kerkgebouw (verkeerde waarde '12' + system missing): 22,7%, n=309

De betekenis van religieuze symbolen van deze kerk 16,5%, n=224

Betekenis van religieuze symbolen in het algemeen: 11,7%, n=159

Betekenis van kerkelijke gebruiken in deze kerk 14,1%, n=192

Betekenis kerkelijke gebruiken algemeen 10,4%, n=142

Nieuwe vormen van kerk-zijn 20,3%, n=276

Sociale dienstverlening (nieuwe armoede, ouderenzorg) 10,4%, n=142

Viering en kerkdiensten, 15,1%, n=206

Andere kerkgenootschappen dan waar ik bij hoor 11,9%, n=162

Iets anders namelijk (13,1% n=178): veel bijgeschreven

Geen significante verschillen zijn te constateren tussen kerkgangers en niet-kerkgangers als het gaat om nieuwsgierigheid naar de 'betekenis van dit kerkgebouw' (allen: 22,7%), 'betekenis van kerkelijke gebruiken in deze kerk', 'betekenis van religieuze symbolen van deze kerk', 'betekenis van religieuze symbolen in het algemeen', 'betekenis van kerkelijke gebruiken in het algemeen', 'sociale dienstverlening door kerken (nieuwe armoede, ouderenzorg)'.

Wel doen zich tussen kerkgangers en niet-kerkgangers significante verschillen voor tussen de volgende drie gemiddelde scores:

- Kerkgangers zijn meer (22,4%, n=228) dan niet-kerkgangers (12,9%, n=41) geïnteresseerd in 'nieuwe vormen van kerk-zijn';
- Kerkgangers zijn meer (17,4%, n=177) dan niet-kerkgangers (8,5%, n =27) geïnteresseerd in 'vieringen en kerkdiensten';
- Kerkgangers zijn meer (15,3%, n=155) dan niet-kerkgangers (1,6%, n=5) geïnteresseerd in 'andere kerkgenootschappen dan waar ik bij hoor';

Wanneer het gaat om mannen en vrouwen is er op de meeste punten geen verschil in nieuwsgierigheid naar/interessegebieden die door de Kerkennacht-activiteit is gewekt. Op één punt is er wel een groot significant verschil:

- Mannen zijn meer dan vrouwen nieuwsgierig naar de *betekenis van dit kerkgebouw* (28,5% man, n=154 versus 18,8% vrouw, n=152).

Wanneer we op zoek gaan naar correlaties tussen 'wat is speciaal aan de activiteit?' en 'waar ben je door de activiteit nieuwsgierig naar geworden?' dan is er een zwakke correlatie tussen 'speciaal: de ruimte' en 'nieuwsgierig naar de betekenis van dit kerkgebouw' (.23***).

Er zijn tevens zwakke correlaties tussen 'speciaal: leerzaam' en:

- 'De betekenis van religieuze symbolen van deze kerk' (.26***),
- 'De betekenis van religieuze symbolen in het algemeen' (.23***),

De factoranalyse helpt om te beschrijven wat met elkaar samenhangt, maar de betrouwbaarheid was hier laag. Bijna was deze bereikt met de eerste factor (alpha .59), waardoor we kunnen zien dat nieuwsgie-

righeid naar de betekenis van dit kerkgebouw enigszins samenhangt met nieuwsgierigheid naar de betekenis van religieuze symbolen van deze kerk en de betekenis van de kerkelijke gebruiken in deze kerk. Nog zwakker, maar wel enigszins herkenbaar, is een verband tussen interesse naar 'nieuwe vormen van kerk zijn', 'sociale dienstverlening' en 'andere kerkgenootschappen dan waar ik bij hoor'.

Nieuwsgierig naar ... Rotated Component Matrix^a

	Component		
	1	2	3
Nieuwsgierig niets	-,116	-,568	-,133
Betekenis kerkgebouw	,696	,033	,043
De betekenis van religieuze symbolen van deze kerk	,663	,063	,308
De betekenis van religieuze symbolen in het algemeen	,188	,028	,751
De betekenis van kerkelijke gebruiken in deze kerk	,677	,105	,172
De betekenis van kerkelijke gebruiken in het algemeen	,120	,091	,699
Nieuwe vormen van kerk-zijn	-,325	,594	,228
De sociale dienstverlening (nieuwe armoede, ouderenzorg)	,218	(,481)	-,187
Vieringen en kerkdiensten	,385	(,477)	-,143
Andere kerkgenootschappen dan waar ik bij hoor	,002	,475	,075

Extraction Method: Principal Component Analysis.
Rotation Method: Varimax with Kaiser Normalization.
a. Rotation converged in 5 iterations.

Vuur en passie

Over vraag 10 (beeld van de kerk) is lang nagedacht. Uiteindelijk hebben we besloten om zonder aan te geven wat voor beeld de bezoekers zouden kunnen hebben van de kerk – als we dat al op basis van eerder onderzoek uitputtend zouden kunnen doen – een vraag te formuleren, met mogelijkheid voor toelichting. Juist deze nadrukkelijk geboden mogelijkheid voor toelichting zou inzicht kunnen geven in de vraag of de Kerkennacht 2011 dit **beeld van de kerk** zou versterken, veranderen of niet zou beïnvloeden. De vraag leidde tot volgende uitkomst: bij iets minder dan de helft van de bezoekers (43,6%) is het beeld van de kerk dat men had versterkt (33,%) of veranderd (9,6%). Bij 56,4% is het beeld niet beïnvloed:

Deze activiteit heeft mijn beeld van de kerk

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Versterkt	374	27,5	33,9	33,9
	Veranderd	106	7,8	9,6	43,6
	Niet beïnvloed	622	45,7	56,4	100,0
	Total	1102	81,0	100,0	
Missing	-9,00	258	19,0		
Total		1360	100,0		

Bij deze vraag zijn tussen kerkgangers en niet-kerkgangers significante verschillen waarneembaar tussen de gemiddelde scores. Het eerste punt heeft betrekking op de vraag naar de 'versterking' van het beeld:

- Een groter percentage van de kerkgangers (38,2%, n=312) vindt het beeld van de kerk **versterkt** dan de niet-kerkgangers (21,6%, n=58).

Bij de antwoorden op de vraag naar het 'veranderen' van het beeld is

opvallend dat er een groot significant verschil is tussen niet-kerkgangers en kerkgangers.

- Een groter percentage van de niet-kerkgangers vindt het beeld van de kerk **veranderd** (15,2%, n=41) dan de kerkgangers (7,6%, n=58).

We zouden kunnen stellen dat daarmee de Kerkennacht heeft beantwoord aan haar doelstelling. Van de niet-kerkgangers die aangeven dat hun beeld van de kerk is veranderd, geven 38 (van de 41) een toelichting. Deze open antwoorden geven kleur aan de aard van het bij niet-kerkgangers veranderde beeld:

Openheid

- 'Aangenaam verrast door de openheid en dat dit mag'
- 'Dat andere dingen ook kunnen binnen de kerk'
- 'Beetje bij beetje in positieve zin veranderd, als een preek altijd zo is zoals Claudia de Breij deze vandaag heeft gedaan, zou ik elke keer komen'
- 'De kerk is meer open dan ik vermoedde'
- 'Meer openheid'
- 'Open voor vernieuwing'
- 'Opener'
- 'Positiever, meegaan met de tijdgeest'
- 'Because of the different point of view and interesting approach towards religion, I liked it very much!'

Mensen van de kerk

- 'Dat de mensen veel vriendelijker zijn dan ik dacht, iedereen leek altijd stug en afstandelijk'
- 'Prettige sfeer'
- 'De sfeer en de instelling/insteek zijn anders dan ik had verwacht'
- 'Bedankt voor de nodige begeleiding'

Kerk is meer

- 'Het geeft mij een indruk van wat de kerk voor mensen kan betekenen in de moderne tijd',
- 'Goed dat er plaatsen van bezinning zijn',
- 'De kerk is meer dan een kerkgebouw',
- 'Ik dacht dat er alleen diensten in de kerk werden gehouden'
- 'Ik zie nu meer waar de pastores en hun medewerkers contact zoeken en maken met de mensen'
- 'In de kerk gebeurt meer dan alleen geloofsbeleving'
- 'Kerk is in beweging, doet meer dan diensten houden'
- 'Mogelijkheden om de ruimte en het geloof te benutten'
- 'Remonstrantse stroming is nieuw voor mij'
- 'Wil er meer van weten'
- 'Door een mooie kerk te bezichtigen en een rondleiding met uitleg die van grote betrokkenheid getuigde is mijn beeld van kerk en kerkgang in enige mate positief bijgesteld',

Interessant, andere kerk(en) (dan ik kende)

- 'Dit geeft een blik in de kerken van Utrecht, interessant',
- 'Er zijn meer vormen van belijden dan ik dacht',
- 'Ik "zie" verschillende soorten kerken in mijn eigen omgeving, normaliter kom ik er niet binnen en nu wel'
- 'Ik had nog nooit eerder een oud-katholieke dienst bijgewoond, interessant om te zien hoe de dienst in z'n werk gaat'
- 'Inzicht in verschillende manieren van belijden'
- 'Leuk dat ze zo multicultureel bezig zijn'
- 'Multidisciplinaire functies van een kerkgebouw'
- 'Enige kerk in NL die met gnostiek werkt' (2x)

Ontdekking

- 'Ik kom er achter dat ik kerkmuziek, de oude kerkmuziek dan, erg mooi vind'
- 'Bevestigd dat ik na een afwezigheid van 35 jaar weer naar de

kerk wil'

- 'Orgelspel kan ook luchtig en plezierig zijn'

Ambivalentie

- 'Dat de kerk wel erg (kerk-)vreemde dingen probeert om de laatste zieltjes vast te houden, de muziek was wel mooi';

Van de niet-kerkgangers geeft een aantal (n=45) aan dat hun *beeld van de kerk is versterkt*. Het commentaar dat zij hieraan toevoegen valt uiteen in een aantal betekenisclusters:

Openheid

- 'De kerk staat open voor andersdenkenden'
- 'Open houding, interessante activiteiten, ontroerend al die vrijwilligers en hun kerkelijke betrokkenheid'
- 'Er is ruimte voor creativiteit'
- 'Iedereen is hier welkom'
- 'Stimulerende activiteiten'

Ontdekking: geraakt (esthetisch/religieus)

- '’s Avonds is anders dan overdag. Het heeft iets speciaals en ontstressends'
- 'Een dergelijke activiteit brengt het goddelijke heel dichtbij!'
- 'Ik werd weer herinnerd aan de kracht'
- 'Ik was verwonderd en vond het heel fijn'
- 'Kerk-zijn is vreugde'
- 'Mooier dan ik dacht'
- 'Het is een prachtige kerk'
- 'Kerken zouden ook in deze tijd nuttig en open moeten zijn, als een stukje paradijs op aarde,'
- 'Het licht van Christus, daar wil ik mee bezig blijven'
- 'Een prachtige voorstelling'
- 'Dit soort activiteiten kan de kerken weer vullen met belangstel-

lenden'

- 'Religie blijft toch van binnen zitten'

Ontdekking: leerervaring

- Je hoort toch weer nieuwe dingen'
- 'Meer kennis is meer begrip'
- 'Ik leer steeds meer'
- 'Ik weet nu meer'
- 'Ik wist al het een en ander van deze kerk'
- 'Door de zin: "wij maken elkaar mogelijk"? dit geldt ook voor de kerk!'
- 'Aandacht voor de Bijbel'
- 'Ben meer te weten gekomen van deze kerk'
- 'Ik ben hier voor het eerst'
- 'Ik ben weer iets bewuster van keuzes e.d.'
- 'Ik had eerst weinig kennis wat de kerk betreft, dus ik heb veel kennis opgedaan'
- 'Kerken mogen niet verloren gaan'
- 'Vanwege de sociaal-culturele historie'
- 'Weet nu meer'
- 'Zowel uitleg als dienst meegemaakt'

Interessant, andere kerk(en) (dan ik kende)

- 'Meer inzicht in de kerken van deze stad'
- 'Ik begrijp meer van de stromingen'
- 'Vind het leuk om binnen te kijken in een kerk in mijn eigen straat'

Mensen van de kerk

- 'Mooi verzorgd, fijn ontvangen'

Kerk is meer

- 'Volle breedte van rol van de kerk werd effectief in beeld gebracht'
- 'Midden in de samenleving'

Verbondenheid

- 'Het gevoel van saamhorigheid in de kerk'
- 'Menselijkheid, eendracht'
- 'Mijn beeld van de kerk was niet erg positief, dit was de eerste keer dat ik me verbonden voel met de kerk'
- 'Brengt protestanten en katholieken dichter bij elkaar'
- 'Verbondenheid, samenwerking'

Moeilijk te duiden:

- 'Geef mij maar gewoon de Heilige Moederkerk! Amen!'

Negatief

- 'Ik vind nu nog meer dat ik God niet nodig heb'

Een groot percentage van de bezoekers geeft aan dat hun beeld van de kerk door de Kerkennacht niet is beïnvloed. Daarbinnen is er een gering verschil tussen kerkgangers en niet-kerkgangers:

- Een (ietwat) groter percentage van de niet-kerkgangers vindt het beeld van de kerk niet beïnvloed (63,2%, n=170) dan de kerkgangers (54,4%, n=444).

Van de niet-kerkgangers geeft een aantal (n=72) een toelichting bij het antwoord dat hun beeld van de kerk niet is beïnvloed. Het commentaar dat zij toevoegen valt uiteen in een aantal betekenisclusters.

Kerk als positieve ruimte (aandacht, bezinning, schoonheid)

- 'De kerk is een oase, een ruimte voor rust en aandacht'
- 'De kerk is voor mij altijd een plek voor bezinning en creativiteit'
- 'Kerken zijn voor mij altijd bijzondere gebouwen en ik ben aan het overwegen vaker naar de kerk te gaan'
- 'Vind en blijf het een mooi gebouw vinden'

- 'Ben geen kerkganger, maar wel waardering voor kerken zoals de Domkerk'
- 'Ik kende het aandachtscentrum en de goede dingen die het doet, al'
- 'Ik kende het aandachtscentrum'
- 'Deze kerk (Stevenskerk) was en is een geweldige plek om te ver-
toeven'
- 'Belangstelling voor oude gebouwen in Utrecht was er al'
- 'Ik ben met school ook al een paar keer geweest en vond het zeer
leerzaam'
- 'Ik kom best vaak in een kerkgebouw'
- 'Bezie het fenomeen kerk als een belangrijk cultureel verschijnsel'
- 'Ik was al bekend met de culturele bijeenkomsten in de kerk (Ste-
venskerk)'
- 'Wel bijzonder'
- 'Mijn beeld was al positief'
- 'Ik weet wel ongeveer wat de positieve invloed van de kerk is'
- 'Ik vond de kerk al cool'
- 'Ben wel blij dat dit bestaat. Geeft mij een goed gevoel'
- 'Al vind ik elk geloof zelfbedrog, er komt mooie kunst, muziek en
stilte uit voort. En dat bleek weer'
- 'Een koor hoort bij een kerk'
- 'Had al gevoel voor de kerk'
- 'Puur uit interesse'
- 'Ik ben niet religieus ingesteld, maar wel interessant'
- 'Ik kwam hier met een open mind'
- 'Ik zoek altijd wel naar spirituele ervaringen'
- 'Ik kijk altijd al op deze manier naar kerken'
- 'Wel bijzonder!'
- 'Verrassing!'
- 'Weet dat de kerk de laatste 30 jaar in haar voordeel is veranderd'
- 'Zo ken ik de kerk'

Mensen

- 'Aardige mensen ontmoet'
- 'Aardige mensen en de idee dat de kerk het weet is onzin'
- 'Ik ben al met de Mennonieten verbonden'

Onderscheid Kerkennacht – 'Kerk'

- 'De kerkdienst van Claudia de Breij is denk ik anders dan de gemiddelde kerkdienst'
- 'De activiteit stond voor mij los van de kerk'
- 'Het staat voor mij los van de kerk'
- 'Ik vind deze preek niet representatief voor normale preken'
- 'Niet een typische kerk-activiteit'
- 'Voor mij kan dit los van de kerk'

Met deze activiteit was men al bekend

- 'Ik was al bekend met Taizé'
- 'Taizé is bij mij bekend en geliefd'

Kritisch

- 'Het idee is leuk maar het brengt me niet dichterbij God'
- 'Niet de reden om hier te zijn'
- 'Ook hier veel rituelen en uiterlijk vertoon'
- 'Wees lief voor iedereen, daar heb je geen kerk voor nodig'
- 'Zingeving zoeken vind ik niet in de reguliere kerkinstantie.'
- 'Mijn beeldvorming over de kerk gaat niet veranderen'

Er was bij deze vraag ruimte voor opmerkingen. Daar heeft 22,6% (n=307) van de respondenten gebruik van gemaakt (nadere uitwerking volgt).

3.3 De vrijwilligers, samenwerking met anderen

Bij de vrijwilligers betreft het, volgens de zelfomschrijving, in de eerste plaats vrijwilligers die de activiteit mogelijk maken (62,9%), in de tweede

plaats de coördinatoren van de activiteit (14,3%) – er kunnen immers meerdere activiteiten zijn in één locatie – in de derde plaats de locatie-coördinatoren (8,9%) en ten slotte anderen, mensen die een taak uitvoerden (14,0).

Hoe omschrijft u uzelf?

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Vrijwilliger om de activiteit mogelijk te maken	220	58,0	62,9	62,9
	Coördinator van de activiteit	50	13,2	14,3	77,1
	Locatiecoördinator	31	8,2	8,9	86,0
	Anders, namelijk ...	49	12,9	14,0	100,0
	Total	350	92,3	100,0	
Missing	-9	4	1,1		
	System	25	6,6		
	Total	29	7,7		
Total		379	100,0		

NB Bij bijna alle antwoorden die hieronder worden vermeld zijn behoorlijk wat, 7,7% missings (-9 + system missing). Daarom noemen we in dit rapport zowel het feitelijke percentage en aantal als het geldige percentage, gebaseerd op de respondenten die de desbetreffende vraag wel hebben ingevuld.

Bij de vrijwilligers liggen de percentages – in vergelijking met de bezoekers – hoger voor de kerkgangers onder hen, lager voor de niet-kerkgangers. De organisatie van de Kerkennacht rekruteert de vrijwilligers voor de Kerkennacht vooral onder de kerkgangers, zo blijkt.

Vrijwilligers: kerkganger/niet-kerkganger

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Nee	24	6,3	6,9	6,9
	Ja	326	86,0	93,1	100,0
	Total	350	92,3	100,0	
Missing	-9,00	4	1,1		
	System	25	6,6		
	Total	29	7,7		
Total		379	100,0		

Ook bij de vrijwilligers is gevraagd naar geslacht. Dezelfde verdeling doet zich ook onder de vrijwilligers voor:

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Man	145	38,3	41,1	41,1
	Vrouw	208	54,9	58,9	100,0
	Total	353	93,1	100,0	
Missing	-9,00	1	,3		
	System	25	6,6		
	Total	26	6,9		
Total		379	100,0		

Bij de leeftijdscategorieën van de vrijwilligers doet zich dezelfde verdeling voor als bij de bezoekers. Het cumulatieve percentage vrijwilligers onder de 45 jaar is 25,8%, het cumulatieve percentage boven de 46 jaar en ouder is 74,2%.

Vrijwilligers: leeftijdscategorieën

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	-9,00	1	,3	,3	,3
	0 tot en met 15 jaar	6	1,6	1,7	2,0
	16 tot en met 30 jaar	30	7,9	8,5	10,5
	31 tot en met 45 jaar	54	14,2	15,3	25,8
	46 tot en met 60 jaar	130	34,3	36,8	62,6
	61 tot en met 75 jaar	111	29,3	31,4	94,1
	76 tot en met 90 jaar	21	5,5	5,9	100,0
	Total	353	93,1	100,0	
Missing	System	26	6,9		
Total		379	100,0		

Wanneer het gaat om de levensbeschouwing (naar zelfdefinitie) noemt 92,9% (n=329) van de vrijwilligers zich christen, terwijl de percentages protestanten en rooms-katholieken liggen op 54,5%, resp. 22,9%. De levensbeschouwelijke categorie 'algemeen religieus' wordt ook door een aantal vrijwilligers aangekruist. Van hen herkent 12,1% zich in deze aanduiding:

Vrijwilligers: levensbeschouwelijke identiteit algemeen religieus

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Niet aangekruist	311	82,1	87,9	87,9
	Wel aangekruist	43	11,3	12,1	100,0
	Total	354	93,4	100,0	
Missing	System	25	6,6		
Total		379	100,0		

Bij de vrijwilligersenquête hadden we ook kunnen vragen naar de waardering, het verschil met andere evenementen, de vraag of nieuwsgierigheid is gewekt, etcetera. We hebben er echter, in overleg met de Kerken-nachtcommissie, voor gekozen om de focus te richten op de voorbereiding van de activiteit(en), de fase waarin naar de activiteit(en) werd toegewerkt. Eerder stelden wij dat de opzet van de Kerkennacht, waarbij zoveel mogelijk lokale kerken zouden worden uitgenodigd (model 2), het proces mogelijk in een oecumenische stroomversnelling zou kunnen brengen. De vraag is echter of dat is gebeurd. Hoe kijken de vrijwilligers daar zelf tegen aan? Dit onderzoek onderscheidt zich met deze blikrichting ook van de drie Duitse onderzoeken en vormt een unieke dataset, zij het dat – vanwege de tijdsbeperking – de hoeveelheid vragen beperkt moest blijven.

De vraag luidde of er bij het organiseren van een activiteit die door de vrijwilligers mogelijk werd gemaakt zelfstandig, onafhankelijk van anderen, is gewerkt of dat er samenwerking plaats vond met andere geloofsgemeenschappen? Met het antwoord op deze vraag hoeft de samenwerking overigens nog niet *per se* een oecumenisch karakter te hebben – het kan ook om samenwerking gaan binnen hetzelfde kerkgenootschap.

De eerste optie, alleen met de mensen van de eigen geloofsgemeenschap, wordt door 16,8% van de vrijwilligers met 'ja' beantwoord. Hier heeft geen samenwerking plaatsgevonden met andere kerkgemeenschappen. In 83,3% is er – volgens de vrijwilligers – in mindere (25,8%) of meerdere mate (58,5%) sprake geweest van samenwerking.

Een professionele lasershow op een ongewone plaats

Organiseren activiteit: is er samengewerkt met andere kerkengemeenschappen?

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Helemaal niet of nooit van toepassing	52	13,7	16,8	16,8
	Een beetje of soms van toepassing	80	21,1	25,8	42,6
	Behoorlijk of vaak van toepassing	91	24,0	29,4	71,9
	Zeer zeker of meestal van toepassing	87	23,0	28,1	100,0
	Total	310	81,8	100,0	
Missing	-9,00	44	11,6		
	System	25	6,6		
	Total	69	18,2		
Total		379	100,0		

Een vergelijkbaar antwoordpatroon is herkenbaar bij de vraag of het organiseren van de activiteit de oecumene heeft versterkt. Letterlijk, 'tijdens of als gevolg van het organiseren van de activiteit (o.a. de voorbereiding etc.) is de oecumene versterkt ...' Niet van toepassing zegt 16% van de vrijwilligers in antwoord op deze vraag. Een beetje of soms: 33,3% en behoorlijk of zeer zeker van toepassing: 50,7%.

Organiseren activiteit: is de oecumene versterkt?

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Helemaal niet of nooit van toepassing	47	12,4	16,0	16,0
	Een beetje of soms van toepassing	98	25,9	33,3	49,3
	Behoorlijk of vaak van toepassing	87	23,0	29,6	78,9
	Zeer zeker of meestal van toepassing	62	16,4	21,1	100,0
	Total	294	77,6	100,0	
Missing	-9,00	60	15,8		
	System	25	6,6		
	Total	85	22,4		
Total		379	100,0		

Betreft dit tot nog toe interkerkelijke samenwerking, de vraag of de activiteit (in de voorbereiding of tijdens de uitvoering) de samenhang met mensen, groepen of instituten van buiten de kerk heeft versterkt, leidt tot een buitengewoon interessant beeld: de Kerkennacht is – in de organisatie – geen binnenkerkelijk gebeuren. Het percentage vrijwilligers dat aangeeft dat er geen versterking van deze samenhang heeft plaatsgevonden is laag: 14,2%. Enigszins versterkt ('een beetje of soms van toepassing') zegt: 41,6% en een 'sterke versterking' van deze samenhang wordt gerapporteerd door 44,2% van de vrijwilligers. Tellen we beide percentages bij elkaar op, dan betreft het 85,8%. Dat is een zeer hoog percentage.

Organiseren activiteit: Is de samenhang met mensen, groepen of instituten van buiten de kerk versterkt?

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Helemaal niet of nooit van toepassing	44	11,6	14,2	14,2
	Een beetje of soms van toepassing	129	34,0	41,6	55,8
	Behoorlijk of vaak van toepassing	85	22,4	27,4	83,2
	Zeer zeker of meestal van toepassing	52	13,7	16,8	100,0
	Total	310	81,8	100,0	
Missing	-9,00	44	11,6		
	System	25	6,6		
	Total	69	18,2		
Total		379	100,0		

Gaven we eerder in dit rapport aan dat de Kerkennacht in een aantal plaatsen is 'geopend' door de burgemeester of door een wethouder, de vraag aan de vrijwilligers of er voor of tijdens de organisatie van de activiteit contact (let wel: hier is niet gevraagd naar samenwerking) is geweest met de burgerlijke overheid geeft een ander beeld dan bij de vraag naar samenwerking met andere kerken, evenals met mensen, groepen en instellingen van buiten de kerk. Niettemin, in 50,2% is er een vorm van contact geweest.

Kerktoren in Amsterdam

Organiseren activiteit: is er contact geweest met de burgerlijke overheid?

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Helemaal niet of nooit van toepassing	139	36,7	48,8	48,8
	Een beetje of soms van toepassing	77	20,3	27,0	75,8
	Behoorlijk of vaak van toepassing	37	9,8	13,0	88,8
	Zeer zeker of meestal van toepassing	32	8,4	11,2	100,0
	Total	285	75,2	100,0	
Missing	-9,00	69	18,2		
	System	25	6,6		
	Total	94	24,8		
Total		379	100,0		

We kunnen constateren dat het model van de Kerkennacht , waarbij zoveel mogelijk geloofsgemeenschappen (met hun kerkgebouwen) zich naar hun eigen identiteit presenteren, de deelnemende gemeenten en parochies van meet af aan in een oecumenische stroomversnelling heeft gebracht en tevens dat het de relaties met niet-kerkelijke instellingen en met de overheid (in de helft van de gevallen) heeft versterkt.

SAMENVATTING

Het onderzoek waarvan dit rapport verslag doet is te typeren als een evaluatieonderzoek. De aanleiding is gelegen in een verlangen van de leiding van de Kerkennacht, de landelijke werkgroep, om te weten te komen of de doelstellingen van de Kerkennacht in mindere of meerdere mate zijn gehaald.

De organisatie stelt:

'Het proces voor en na de Nacht is minstens zo belangrijk als de Nacht zelf, de doelstellingen luiden:

- a. Kerkbezoekers maken kennis met andere kerkgenootschappen in de stad;
- b. Stadsbewoners maken kennis met de kerken in de stad;
- c. Er wordt een ander beeld van de kerk neergezet, vooroordelen worden weggenomen;
- d. Er ontstaat een versterking van de betrokkenheid tussen leden van de kerken en de buurt;
- e. Er ontstaat samenwerking tussen verschillende gemeenschappen die samen in een gebouw zitten, dit betreft dan vooral de oorspronkelijke bewoners en de migrantenparochies;
- f. Niet-kerkelijke bezoekers maken kennis met het diaconale netwerk van de kerken; hier komen nieuwe vrijwilligers uit voort voor de diaconale projecten van de kerken in de steden;
- g. De oecumene die op sommige plaatsen een lege huls was krijgt nieuwe impulsen;
- h. Het cultureel en religieus erfgoed dat veel kerken beheren, wordt

- bij deze gelegenheid ontsloten voor een breder publiek;
- i. Het zoeken naar bondgenoten buiten de kerken leidt tot blijvende relaties in de sfeer van maatschappelijke, sociale en culturele instellingen, het brengt de kerken op allerlei manieren hernieuwd in contact met de burgerlijke overheid van stad en stadsdeel of deelgemeente;
 - j. Er ontstaat een nieuwe samenhang tussen vrijwilligers in en gebruikers van kerken met mensen, groepen en instellingen daarbuiten.'

Vraagstelling

Heeft de Kerkennacht 2011 voldaan aan haar doelstellingen, zo ja in welke mate?

Deelvragen

We wilden van de organisatoren/vrijwilligers weten:

- Is de samenhang met mensen en instellingen 'van buiten de kerk' gerealiseerd, c.q. versterkt?
- Is er in de voorbereiding en/of uitvoering samengewerkt met andere kerkelijke gemeenschappen?
- Heeft de oecumene nieuwe impulsen gekregen?
- Is voor de activiteit contact geweest met de burgerlijke overheid?

We wilden van de bezoekers weten:

- Wie is de bezoeker (kerkgangers/niet-kerkgangers, mannen/vrouwen, leeftijd, opleiding, wijkbewoners/geïnteresseerden van buiten de stad)?
- Zijn er nieuwsgierige 'godzoekers' en wat zoeken zij tijdens de Kerkennacht?
- Welk beeld heeft men van de kerk en is er een ander beeld van de kerk ontstaan?
- Is er bij de bezoekers zicht gekomen op de diaconale kant van kerk-zijn?
- Wat hebben zij in de activiteiten ervaren?

RESULTATEN

- Doelstelling a. 'Kerkbezoekers maken kennis met andere kerkgenootschappen in de stad' is **in hoge mate gerealiseerd**.
 - Kerkgangers waarderen de Kerkennacht op dit punt, zoals overigens ook eerder in Duits onderzoek naar voren kwam.
- Doelstelling b. 'Stadsbewoners maken kennis met de kerken in de stad', is **redelijk gerealiseerd**. De opkomst is met name zaterdag 25 juni negatief beïnvloed door het slechte weer. Waar de Kerkennacht vrijdag 24 juni werd georganiseerd lagen de bezoekersaantallen relatief hoog (bijv. Gouda). Zie, dit rapport, hoofdstuk 2.
- Doelstelling c. 'Er wordt een ander beeld van de kerk neergezet, vooroordelen worden weggenomen' werd geëvalueerd door te vragen of de Kerkennacht invloed had op het beeld van de kerk en, met name, door de toelichtingen daarbij.
 - Een significant groter percentage van de niet-kerkgangers geeft aan dat het beeld van de kerk is **veranderd** (15,2%, n=41), dan de kerkgangers (7,6%, n=58);

De toelichtingen bij deze vraag (veranderd, versterkt of niet-beïnvloed) duiden op **zeer grote waardering** voor de Kerkennacht. Een groot aantal respondenten (n=733) gaf bij het gegeven antwoord een toelichting, hetgeen getuigt van grote betrokkenheid. Met name de openheid

wordt genoemd, maar ook dat 'de kerk meer is dan het kerkgebouw'. Citaat: 'Mijn beeld van de kerk was niet erg positief, dit was de eerste keer dat ik me verbonden voel met de kerk.'

De doelstelling is **gerealiseerd**.

- Het model, waarbij zoveel mogelijk geloofsgemeenschappen (met hun kerkgebouwen) zich naar hun eigen identiteit presenteren, heeft de deelnemende gemeenten en parochies van meet af aan in een **oecumenische stroomversnelling** gebracht.

Door de vrijwilligersenquête wordt dit bevestigd:

- Volgens 83,3% van de vrijwilligers is er in mindere (25,8%) of meerdere mate (58,5%) sprake geweest van samenwerking met lokale andere kerkelijke gemeenschappen;
 - 'Is de **oecumene** versterkt?' Niet van toepassing zegt 16% van de vrijwilligers in antwoord op deze vraag. Een beetje of soms: 33,3% en behoorlijk of zeer zeker van toepassing: 50,7%. Eenvoudig gesteld: 'Ja, de oecumene is versterkt: 84%.
 - Doelstelling g. 'De oecumene die op sommige plaatsen een lege huls was krijgt nieuwe impulsen' is **gerealiseerd**.
 - Doelstelling e. 'Er ontstaat samenwerking tussen verschillende gemeenschappen die samen in een gebouw zitten' is niet overal, maar wel in veel gevallen **gerealiseerd**.
- Doelstelling f. 'Niet-kerkelijke bezoekers maken kennis met het diaconale netwerk van de kerken; hier komen nieuwe vrijwilligers uit voort voor de diaconale projecten van de kerken in de steden' is naar onze indruk te ambitieus gesteld ... '
 - Eén op de tien van alle bezoekers (10,4%) is nieuwsgierig geworden naar 'sociale dienstverlening, nieuwe armoede, ouderenzorg'. De doelstelling is **nauwelijks gerealiseerd**. De vraag is echter, gelet op wat mensen in de Kerkennacht waarderen, of deze doelstelling in sterkere mate gerealiseerd kan worden ...

- Doelstelling h. 'Het cultureel en religieus erfgoed dat veel kerken beheren, wordt bij deze gelegenheid ontsloten voor een breder publiek'.
 - Bijna 1 op de 4 bezoekers kruist 'nee' aan op de vraag of men zichzelf als kerkganger beschouwt.
 - Bij de gemiddelde leeftijd van de bezoekers aan de Nederlandse Kerkennacht 2011 treden significante verschillen op tussen kerkgangers en niet-kerkgangers. De niet-kerkgangers zijn significant jonger ($M=48,73$; $Sd=.89$) dan de kerkgangers ($M=57,4$; $Sd=.54$). Daarbij gaat het bij de niet-kerkgangers (gemiddeld) dus om *eind-veertigers*, de gemiddelde kerkgangers is een *eind-vijftiger*.
 - Niet-kerkgangers vinden de activiteit gemiddeld significant vaker speciaal vanwege *de ruimte* (47,9%, $n=152$) dan kerkgangers (30,9%, $n=314$).
 - We vroegen naar het **verschil in beleving met andere evenementen** en noemden daarbij popconcert, museumnacht, festival. Opvallend bij de beantwoording is dat de Kerkenacht voor een overgrote meerderheid van de bezoekers een andere beleving heeft geeft dan voornoemde evenementen: voor 12,6% is er geen verschil, voor 87,6% wel.
 - De bezoekers (kerkgangers en niet-kerkgangers) hebben vooral **bezinning** ervaren, die te maken heeft met een gevoel van verbondenheid en contact met God, het hogere, energie en/of een hogere macht, waarbij deze aard van bezinning als inspirerend is beleefd. Er gebeurt iets van binnen, er vindt een vorm van contemplatie plaats. Op de tweede plaats komt een specifieke, **bijzondere sfeer**, die vooral met de **ruimte** te maken heeft en met het gegeven dat het 's avonds of 's nachts plaats vindt. Als derde komt **samen** met anderen naar voren. Tenslotte blijkt wat mensen in de Kerkennacht hebben ervaren **leerzaam** (cognitief) voor hen te zijn. Het maakt hen vervolgens vooral nieuwsgierig naar kerkelijke symbolen, zo blijkt.

- Niet-kerkgangers zijn gevoeliger voor de ruimte en de sfeer dan de kerkgangers.
 - Niet-kerkgangers zijn getroffen door de openheid van de kerken, evenals door de schoonheid van het kerkgebouw.
 - De doelstelling is **gerealiseerd**.
- Doelstelling i. 'Contact met de burgerlijke overheid':
 - In 50,2% is er een vorm van contact geweest. Deze doelstelling is **in redelijke mate gerealiseerd**.
 - Doelstelling j. 'Er ontstaat een nieuwe samenhang tussen vrijwilligers in en gebruikers van kerken **met mensen, groepen en instellingen daarbuiten**':
 - Het percentage vrijwilligers dat aangeeft dat er geen versterking van deze samenhang heeft plaatsgevonden is laag: 14,2%. Enigszins versterkt ('een beetje of soms van toepassing') zegt: 41,6% en een 'sterke versterking' van deze samenhang wordt gerapporteerd door 44,2% van de vrijwilligers. Tellen we beide percentages bij elkaar op, dan betreft het 85,8%. Dat is een zeer hoog percentage: de doelstelling is **gerealiseerd**.

Ten slotte, het fenomeen van de Kerkennacht verspreidt zich in een razendsnel tempo over Europa. Wat in 1995 in Frankfurt begon heeft zich in de periode van 2000-2011 over meerdere landen, honderden steden en dorpen uitgebreid. Deze snelle uitbreiding is opmerkelijk en kan worden verklaard door wat in netwerktheorie een 'semantisch netwerk' wordt genoemd: over de doelstellingen, de mogelijkheden en de kansen van een Kerkennacht zijn initiatiefnemers het heel snel eens. De organisatie genereert daarbij in de tweede plaats veel waardering. In de derde plaats valt op dat het creativiteit teweegbrengt: mogelijkheden voor oecumenische vernieuwing, evenals voor samenwerking met niet-kerkelijke instellingen worden daarbij volop benut. In de vierde plaats

past de Kerkennacht in het beeld van de toenemende incidentele betrokkenheid en daarmee ook de groei van het aantal *festivals* en *events* in de samenleving. Het gaat daarbij om momentane gemeenschapsvorming. Voor de bezoekers blijkt het aantrekkelijk te zijn dat het bezoeken van activiteiten vrijblijvend is, er wordt geen lidmaatschap of verplichtende vorm van verbinding gevraagd. Welnu, de Kerkennacht maakt inderdaad een 'moment van bezinning' mogelijk, in een bijzondere ruimte, en er wordt voor veel deelnemers een incidentele vorm van gemeenschap gerealiseerd, waarbij de sterke (affectieve) ervaring van verbondenheid ons als onderzoekers heeft getroffen.

Een kaars branden voor iemand anders óf voor jezelf

LITERATUUR

Hagendorn-Saupe, M. & Kleinke H., Meinke, H., Thänert, S. (2003). *Lange Nacht der Museen – eine empirische Untersuchung in Berlin*. Staatliche Museen zu Berlin, Heft 56. Berlin.

Blokland-Potters (1998), *Wat stadsbewoners bindt. Sociale relaties in een achterstandswijk*. Kampen: Kok Agora.

Davie, Grace (2002), *Europe: The Exceptional Case. Parameters of Faith in the Modern World*. London: Darton, Longman & Todd.

De Bres, K. & Davis, J. (2001). Celebrating Group and place identity. A case study of a new regional festival. In: *Tourism Geographies* 3/3, 326-337.

Duyvendak, J.W. & Hurenkamp M. (red.) (2004, 2006). *Kiezen voor de kudde. Kiezen voor de kudde. Lichte gemeenschappen en nieuwe meerderheid*. Amsterdam: Van Genneep.

Heitink, Gerben (1994), 'De kerken en het bijzonder pastoraat. Enkele ecclesiologische overwegingen', in: *Praktische Theologie* 21/2, 1994, 101-110.

Hilbers, J. (2006). *Celebrations for personal and collective health and well-being*. Sydney: University of Technology.

Kemp, S.F. (1999). Sled dog racing: The celebration of cooperation in a competitive sport'. In: *Ethnology* 38, 81-95.

Lee, I., Arcodia, Ch., Lee, Timothy J. (2012). The key characteristics of multicultural festivals. A critical review of the literature. In: *Tourism Management* 33/2, 334-340.

Lindner, Herbert (2000), *Kirche am Ort. Ein Entwicklungsprogram für Ortsgemeinden*. Neuausgabe Stuttgart/Berlin/Köln.

- McLeod, Hugh & Werner Ustorf (Eds.) (2003), *The Decline of Christendom in Western Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Misener, F.E., & Mason, D.S. (2006). Creating community networks: Can sporting events offer meaningful sources for social capital?. In: *Managing Leisure* 11, 39-56.
- Misener, F.E., & Mason, D.S. (2009). Fostering Community Development Through Sporting Events Strategies: An Examination of Urban Regime Perceptions. In: *Journal of Sport Management* 23, 770-794.
- Mommaas, H. (2004). De kudde is dood, lang leve de kuddes. In: Duyvendak en Hurenkamp. *Kiezen voor de kudde*.
- Monge, Peter & Noshir S. Contractor (2001), 'Emergence of Communication Networks', in: Fredric M. Jablin & Linda L. Putnam (Ed.), *Organizational Communication. Advances in Theory, Research and Methods*, Thousand Oaks/London/New Delhi, 440-502.
- Salamone, F. (2000), *Society, Leisure, Culture and Play: An Anthropological Reference*. Lanham, Maryland: University Press of America.
- Stohl, C. (1995), *Organisational communication: Connectedness in action*. Thousand Oaks, CA: SAGE.
- Stoppels, Sake (1996), *Gastvrijheid. Het inloopcentrum als vorm van kerkelijke presentie*. Kampen: Kok.
- Turner, V., (1974), *Dramas, Fields and Metaphors*. Cornell University Press 1974.

BIJLAGEN

Korte Enquête (graag invullen direct *na* de activiteit)

Deel I Algemene vragen

1.	Bij welke activiteit bent u geweest?	Activiteit: Stad:
2.	Bent u een kerkganger?	☐ Nee ☐ Ja, gemeente/parochie
3.	Waar woont u?	Stad/dorp: Wijk:
4.	Wat is uw geslacht?	☐ man ☐ vrouw
5.	Wat is uw leeftijd?	Jaar
6.	Wat is uw laatst afgeronde opleiding ?	
7.	Hoe zou u uw levensbeschouwelijke identiteit omschrijven? (meerdere opties mogelijk!)	
	☐ Algemeen religieus	
	☐ Antroposoof	
	☐ Atheïst	
	☐ Buddhist	
	☐ Christen ☐ Rooms-Katholiek ☐ Protestants ☐ Anders, namelijk	
	☐ Hindu	
	☐ Humanist	
	☐ Ietsist	
	☐ Joods ☐ Orthodox ☐ Liberaal ☐ Anders, namelijk	

	☐ Moslim ☐ Soennitisch ☐ Sji'itisch ☐ Anders, namelijk
	☐ Nieuwe spirituele stroming, namelijk
	☐ Anders, namelijk
	☐ Weet niet
	☐ Geen

Deel II Activiteit

8a	Wat maakt deze activiteit voor u speciaal? (u mag meerdere opties aankruisen)	
	Ik vind deze activiteit <u>niet</u> zo speciaal	☐
	De ruimte	☐
	's Avonds/'s nachts	☐
	Leerzaam	☐
	Inspirerend	☐
	Samen met onbekenden	☐
	Samen met mensen die ik goed ken	☐
	Een bijzonder gevoel van verbondenheid	☐
	Een moment van bezinning	☐
	Een bijzondere sfeer	☐
	Een bepaalde energie	☐
	Contact met God, het hogere, en/of een hogere macht	☐
	Iets anders namelijk	☐
8b	Is er voor u verschil in beleving tussen deze activiteit en andere evenementen (zoals popconcert, museumnacht, festival)?	☐ Nee ☐ Ja, want:

Deel III Kerk

9	Deze activiteit heeft mijn nieuwsgierigheid gewekt naar ... (u mag meerdere opties aankruisen)	
	Niets	☐

	De betekenis van dit kerkgebouw	☐
	De betekenis van religieuze symbolen van deze kerk	☐
	De betekenis van religieuze symbolen in het algemeen	☐
	De betekenis van kerkelijke gebruiken in deze kerk	☐
	De betekenis van kerkelijke gebruiken in het algemeen	☐
	Nieuwe vormen van kerk-zijn	☐
	De sociale dienstverlening (nieuwe armoede, ouderenzorg) door kerken	☐
	Vieringen en kerkdiensten	☐
	Andere kerkgenootschappen dan waar ik bij hoor	☐
	Iets anders namelijk :	☐
10	Deze activiteit heeft mijn beeld van de kerk ... ☐ Versterkt, want ☐ Veranderd, namelijk ☐ Niet beïnvloed, want	

Hartelijk dank voor uw deelname !

Ruimte voor opmerkingen:

U kunt de enquête bij de uitgang inleveren

Als u vergeten bent om de enquête in te leveren, kunt u deze ook opsturen naar:

Instituut voor Godsdienstwetenschappen t.a.v. Prof. Dr. H.P. de Roest en/of Dr. E.M. de Boer, Postbus 9515, 2300 RA Leiden.

Ook online kunt u de enquête invullen: www.Kerkennacht.nl/enquete

Enquête Vrijwilliger/Coördinator Activiteit (graag invullen na de activiteit)

Deel I Algemene vragen

1.	Hoe omschrijft u uzelf?	☐ Vrijwilliger om de activiteit mogelijk te maken ☐ Coördinator van de activiteit ☐ Locatie (kerk) coördinator ☐ Anders, namelijk
2.	Bij welke activiteit was u betrokken?	Activiteit Sad
3.	Bent u een kerkganger?	☐ Nee ☐ Ja, gemeente/parochie
4.	Waar woont u?	Stad/dorp: Wijk:
5.	Wat is uw geslacht?	☐ Man ☐ Vrouw
6.	Wat is uw leeftijd?	
7.	Wat is uw laatst afgeronde opleiding?	
8.	Hoe zou u uw levensbeschouwelijke identiteit omschrijven? (u mag meerdere opties aankruisen)	
		☐ Algemeen religieus
		☐ Antroposoof
		☐ Atheïst
		☐ Buddhist

	<i>O Christen</i>	<i>O Rooms-Katholiek</i> <i>O Protestants</i> <i>O Anders, namelijk</i>
	<i>O Hindu</i>	
	<i>O Humanist</i>	
	<i>O Ietsist</i>	
	<i>O Joods</i>	<i>O Orthodox</i> <i>O Liberaal</i> <i>O Anders, namelijk</i>
	<i>O Moslim</i>	<i>O Soennitisch</i> <i>O Sji'itisch</i> <i>O Anders, namelijk</i>
	<i>O Nieuwe spirituele stromingen</i>	
	<i>O Anders, namelijk</i>	
	<i>O Weet niet</i>	
	<i>O Geen</i>	

Deel II **Organiseren van Activiteit**

12	Geef voor ieder van de onderstaande uitspraken aan in hoeverre de uitspraak voor u van toepassing is door een nummer te omcirkelen. De nummers hebben deze betekenis: 0 = Helemaal niet of nooit van toepassing 1 = Een beetje of soms van toepassing 2 = Behoorlijk of vaak van toepassing 3 = Zeer zeker of meestal van toepassing				
	... is de samenhang met mensen, groepen of instituten 'van buiten de kerk' versterkt	0	1	2	3
	... is er samengewerkt met andere kerkengemeenschappen	0	1	2	3
	... is de oecumene versterkt	0	1	2	3
	... is er contact geweest met de burgerlijke overheid	0	1	2	3

Hartelijk dank voor uw deelname!

Ruimte voor opmerkingen:

U kunt de enquête opsturen naar:

Instituut voor Godsdienstwetenschappen t.a.v. prof.dr. H.P. de Roest en/of dr. E.M. de Boer, Postbus 9515, 2300 RA Leiden. UITERLIJK VOOR 15 JULI a.s.

De enquête is ook online in te vullen: www.Kerkennacht.nl/enquete